TARTALOM

Tanulmányok

Latzkovits Miklós – Mándity Zorán
Pákei József *album amicorum*áról 315

Ács Pál
Holbein *Halott Krisztus*a és a radikális reformáció 325

Dr. Selinger Sándor
Erdélyi unitárius egyházkörök térinformatika alapú történeti eseményrekonstrukciója és adatbázis-szerkezete. 335

Műhely

Nagy Gizella
Köszöntő a Berde-serleggel a 2012. évi főtanácsi ülés közebédjén 343

Péterffy Gyula
Az unitárius egyházi zene 346

Szószék – Úrasztala – Szertartások

Kászoni József
Az ígéret földje (5Móz 34,1–5) 358

Lakatos Sándor
Karácsony, Jézus születésének örömhíre (Jn 1,5) 363

Jakabházi Béla Botond
Karácsonyi jel (Lk 2,8–12). 370

Könyvszemle

Walter Brueggemann: *Az Ószövetség teológiája. Tanúságtétel, vita, pártfogás.* Fordította Tunyogi Lehel (Dr. Czire Szabolcs) 374

Kivonatok 378

Halottunk 380

TANULMÁNYOK

Latzkovits Miklós – Mándity Zorán[1]

Pákei József *album amicorum*áról

Pákei József 1781-től 1785-ig tartó külföldi egyetemjárásának történetét Gál Kelemen ismertette 1935-ben megjelent monográfiájában, jórészt Pákei külföldről írott levelei egy részének felhasználásával.[2] Emlékkönyvét[3] viszont nem ismerte, s tudomásunk szerint eddig nemigen használták mások sem azt.[4] Jóllehet a levelek és az emlékkönyv esetenként izgalmas módon egészítik ki egymást, mi most mégsem vállalkoznánk teljességre törekvő összeolvasásukra, csupán néhány ér-

[1] Latzkovits Miklós a Szegedi Tudományegyetem Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszékének docense. Régi magyar irodalom- és művelődéstörténettel foglalkozik.

Mándity Zorán a Szegedi Tudományegyetem Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszékén PhD szakos hallgató. Régi magyar művelődéstörténettel foglalkozik, battonyai származású.

[2] Gál Kelemen: *A Kolozsvári Unitárius Kollégium története (1568–1900)*. II. köt. Kolozsvár, 1935, 452–459. Gál az általa összeállított életrajzban összesen 10 (magyar nyelvű) levél tartalmát ismerteti. Vonatkozó leírásai informatívak és pontosak, jóllehet munkája összefoglaló jellegéből adódóan nem állt módjában minden érdekes részletet megemlíteni. Gál: *i. m.* II. 453–455. Pákei (esetenként Márkos Györggyel közösen írt) peregrinációs leveleihez, összesen 18 levélhez (valamint indulása előtt kiállított reverzálisához és a Kolozsvárott és Bécsben abszolvált kurzusokkal kapcsolatos tanúsítványokhoz) Molnár B. Lehel jóvoltából jutottunk hozzá. A levelek lelőhelye: Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltára (akadémiták levelei és reverzálisai).

[3] Az album (ma a kolozsvári egyetemi könyvtár – Biblioteca Universitară Lucian Blaga – tulajdona, jelzete MS 667.) az 1784–1799 közötti évekből őrzött meg összesen 113 bejegyzést. Interneten elérhető feldolgozását lásd: *Inscriptiones Alborum Amicorum* (a továbbiakban IAA). URL: http://iaa.bibl.u-szeged.hu/ A feldolgozás munkáját az OTKA támogatta. OTKA-azonosító: 68046.

[4] Az emlékkönyv egyik bejegyzését Mészáros István elemezte. Vö.: Mészáros István: *À rebours*. In: Enigma, 2009. (61.) 91–97.

dekes mozzanatra, pontosabban néhány érdekesnek tűnő találkozásra szeretnénk felhívni a figyelmet.

Pákei peregrinációjának utolsó évében, amikor (bécsi tanulmányai befejezése után) egy nagy, németországi körutazásra indult, valójában rengeteg ismeretséget kötött. 1784. április 7-én Lipcséből keltezett levelének egyik (nem is olyan túl hosszú) bekezdésében például 51(!) személyt nevez meg, jobbára tudós professzorokat, akikhez már ajánlást szerzett („a' kiknek munkáit esmerem"), s akiket az elkövetkezendő napok, hónapok alatt kíván felkeresni. Göttingenben például 15 új bejegyzés került Pákei emlékkönyvébe 1784. október 7-e és 14-e között. Pákei (szokás szerint) az egyetem híresebb tanárait kereste fel, nyilván elsősorban azokat, akik szerepeltek említett levelének idézett felsorolásában, de úgy látszik, vagy nem jutott el mindenkihez, vagy nem volt alkalma minden esetben átadni albumát a neves professzoroknak. Az egyetemi könyvtár igazgatói tisztét is betöltő klasszikafilológus, Christian Gottlob Heyne autográfja mindenestre megtalálható albumában,[5] ahogy egy másik tudós könyvtáros, Johann Andreas Dieze bejegyzése is, akit Pákei levelében „Ditz" néven emleget.[6] A magyarokkal intenzív, esetenként meglehetősen ellentmondásos viszonyt kialakító[7] Abraham Gotthelf Kästnerrel, a költővel és matematikussal szintén október 7-én íratott emlékkönyvébe. Elképzelhető, hogy Kästnert kellemes meglepetés érte az erdélyi diák albumának kézbevételekor, hisz abba néhány hónappal korábban, április 24-én Hallében matematikus kollégája, Wenceslaus Johann Gustav Karsten is beírta a nevét, méghozzá Kästner egyik költeményét idézve.[8] Kästner (talán ezen felbuzdulva) szintén önmagát idézi, a *Zwo Elegieen (Dass du an mich im Himmel solltest denken)* 17–20. sorait.[9] Október 8-án Johann Christoph

[5] IAA, 4158. Heyne Iuvenalist idézve ír az erdélyi fiatalember albumába (Saturae VIII. 20.). Az IAA-ban további két göttingeni bejegyzés olvasható tőle. Ezekben is antik szerzőket citál, minden esetben mást. Az ugyancsak erdélyi származású Benkő Ferenc emlékkönyvében Cicerót (IAA, 7602), Lautschek Jonatán albumában pedig az *Aeneis*t idézi (IAA, 6097.).

[6] IAA, 4154.

[7] Bucsányi Mátyással (egykori tanítványával) való konfliktusáról lásd: Futaky István: *Göttinga. A göttingeni Georg-August-Egyetem magyarországi és erdélyi kapcsolatai a felvilágosodás idején és a reformkor kezdetén.* MTA Egyetemtörténeti Albizottsága, (Felsőoktatástörténeti Kiadványok, Új Sorozat, 7.) Budapest, 2007., 54., valamint az ott megadott irodalmat.

[8] A *Die Vorteile der Weisheit* című verset. IAA, 7222.

[9] IAA, 7210. Kästner másik feldolgozott bejegyzését lásd: IAA, 267. Ez még Lipcsében kelt, 1752-ben, s a soproni Sigismund Christian Zech (ma a weimari Herzogin Anna Amalia Bibliothek gyűjteményében található) albumában olvasható. Kästnerrel kapcsolat-

Gatterer veszi kézbe Pákei albumát, bár a hivatkozott felsorolás értelmében Pákei hozzá eredetileg nem volt „addressálva". Inscriptiója („Historia vitae dux, veritatis via") nyilván nem véletlenül került lejegyzésre.[10] August Ludwig von Schlözer viszont annak ellenére sem szerepel a bejegyzők között, hogy az erdélyi diák eredetileg őt is tervezte felkeresni.[11] 10-én a kémia és minerológia professzora, az ominózus felsorolásban szintén nem szereplő Johann Friedrich Gmelin,[12] 13-án a jogász professzor, Johann Stephan Pütter (akit levelében Pákei egyszerűen „Bitter"-nek nevez)[13] és a magyar peregrinusok körében igen népszerű filozófus, Johann Georg Heinrich Feder[14] látta el kézjegyével albumát.[15] A Martialist citáló Lichtenberg bejegyzése október 9-én kelt.[16]

A bejegyzésekben megidézett szerzők természetesen jelentős részben antik auctorok.[17] Platón *Epinomiszát* latinul, az *Iliász*t görögül citálják, egy-egy alka-

ban megemlítendő még, hogy *Auch du, mein Sohn? sprach Julius* kezdetű epigrammája megtalálható a korábban Jénában diákoskodó magyarországi peregrinus, Johannes Georgius Budaeus emlékkönyvében (IAA, 7481.). Lejegyzője Leopold Fritz von Friedenlieb, aki 1780 májusában másolta az albumba a göttingeni Hainbund Musenalmanachjában megjelent költeményt, méghozzá Sárospatakon. A vers sárospataki népszerűségéről maga Kazinczy Ferenc tudósít, aki gyerekfejjel magyarra is lefordította a költeményt.

10 IAA, 4159. Az IAA-ban ezenkívül jelenleg három Gatterer-bejegyzés olvasható még, az egyik a pozsonyi születésű Joseph Freysmuth (IAA, 5396.), a másik Benkő Ferenc (IAA, 7615.), a harmadik Podmaniczky Sándor emlékkönyvében (IAA, 8925.).

11 Schlözertől eddig három bejegyzést dolgoztunk fel. Ezek egyike Benkő Ferenc emlékkönyvében olvasható (IAA, 7700.). A másik Podmaniczky Sándor albumában (IAA, 8762.), a harmadik pedig egy különálló emléklapon, melynek tulajdonosa (a kötött emlékkönyvvel is rendelkező) Joseph Freysmuth volt (IAA, 8679.).

12 IAA, 4192.

13 IAA, 4162. Magyarországi tanítványaival kapcsolatban lásd: Futaky: *i. m.* 50–51.

14 IAA, 4167. Feder különben filozófusként elsősorban Kanttal való oppozíciója okán ismert. Pákei Kant iránti érdeklődését illetően lásd Pákeinek Körmöczi Jánoshoz írt leveleit. Ezek tartalmát ismerteti Gál: *i. m* II. 457–459. L. még: Barna József: *Körmöczi János élete és műveltségének egyes vonatkozásai.* In Miscellanea. Tanulmányok a régi magyar irodalomról. (Szerk.: Szentpéteri Márton) Budapest, 2001. 197–219., 202–206.

15 Göttingenben jegyez még be az emlékkönyvbe Pákei három ott tanuló honfitársa (IAA, 4202., 4184., 4191.), valamint néhány külföldi diák, Georg Wolfgang Eichhorn, később nürnbergi orvos (IAA, 4194.), Johann Friedrich Riecken, „der Chemie Befl(lissener) aus Ostfriessland" (IAA, 6957.) és Philipp Andreas Nemnich (IAA, 4199).

16 IAA, 4193. Lichtenberg másik bejegyzése, Podmaniczky Sándor emlékkönyvéből: IAA, 8931.

17 Itt jegyezném meg, hogy az albumban citált szövegrészek forrásadatait nem minden esetben sikerült megállapítani, ami leírásunk vonatkozó részét némileg provizórikussá teszi. Az azonosítás épp a „modern", pl. a német szövegek esetében nehézkes. Az viszont így is egyértelműen látszik, hogy a bibliai idézetek száma rendkívül alacsony, a Szentírást

lommal.[18] Ebben a vonatkozásban az album meglehetősen tipikusnak mondható, érdekesnek legfeljebb az a Cicero-idézet látszik, mely Hallében 1784-ben került lejegyzésre, s melyben a *De amicitia* egyik részlete franciául olvasható.[19] Az albumban olykor neolatin szerzők szövegei is felbukkannak. Bacon (az IAA-ban viszonylag gyakran azonosított) *Novum organum*ával egy alkalommal találkozhatunk,[20] Palingenius egyébként szintén gyakran idézett *Zodiacus*ával egyszer.[21] Kuriózumnak tűnik viszont az a berlini bejegyzés, melyben Johann Bernoulli, Nagy Frigyes bázeli származású asztronómusa, Melchior de Polignac *Anti-Lucretius*át idézi meg.[22] Az *Anti-Lucretius*t eddig csupán ebben az egy bejegyzésben sikerült azonosítanunk az IAA-ban, ugyanúgy, ahogy a hallei teológus, Samuel Mursinna egyik *Compendium*át is (*Compendium theologiae dogmaticae*). Utóbbit a „Göttingát" is megjárt, később Schlözerrel is levelező Prónay Sándor idézi Kolozsvárott, 1790-ben, tehát fél évtizeddel Pákei hazatérte után.[23]

Az albumban található egy holland[24] és egy francia nyelvű versezet (utóbbi Jean-Baptiste Rousseau költeménye),[25] továbbá néhány angol nyelvű szöveg részlete John Gay,[26] Alexander Pope[27] és Edward Young[28] műveiből. Feltűnő, hogy a Pákei albumában idézett német írók az angoloknál lényegesen fiatalabbak, zömmel kortársak, a bejegyzések keletkezési idején még javában alkotó szerzők. Ez

mindössze öt alkalommal idézik meg a bejegyzők. Ezek egyike különben Moses Mendelssohntól való. A teljes terjedelmében héber nyelvű szöveg (Mendelssohn még a dátumot is héberül adta meg) 1784. május 25-én keletkezett Berlinben (IAA, 6398.).

18 IAA, 4139., 4151.

19 IAA, 4206. A citált hely: *De amicitia*, XXII. 83.

20 IAA, 7226.

21 IAA, 4200. A *Zodiacus*t eddig 25 alkalommal sikerült azonosítanunk az IAA-ban, 21 esetben a 18. század második felében idézik.

22 IAA, 4172. Az *Anti-Lucretius* mindazonáltal megidéződik egy másik erdélyi peregrinus, Teleki Sámuel albumában is, méghozzá egy bő két évtizeddel korábbi, 1761 júliusában keltezett bázeli bejegyzésben. (Az album IAA-ban történő feldolgozása folyamatban van.) Lásd: *Teleki Sámuel albuma.* Kísérő tanulmánnyal közreadja Jankovics József. (Peregrinatio Hungarorum, 8.) Szeged, 1991., 25.

23 IAA, 4196. Mursinna ugyanakkor három magyar peregrinus emlékkönyvébe is beírta nevét. A bejegyzések 1773–1780 között Hallében keletkeztek. Vö.: IAA, 2758., 5374., 7712. Prónay Schlözerhez írott levelét lásd: Futaky: *i. m.* 202–203.

24 IAA, 2858.

25 IAA, 4190.

26 IAA, 6239.

27 IAA, 4175. Pope szintén a viszonylag gyakran idézett szerzők közé tartozik. Szövegeit eddig 18 alkalommal tudtuk azonosítani.

28 IAA, 6086., 6239.

persze részben abból adódik, hogy olyan honfitársaik idézik őket, akik íróként, tudósként maguk is részesei a német irodalmi életnek, s ezért nyilván gyorsabban reagálnak az új fejleményekre. De azért korántsem csak erről van szó. Lessing *Lied aus dem Spanischen* című opuszát például egy női bejegyző, Henriette Wallenstein idézi 1784. október 28-án Ulmban,[29] egy híres-hírhedt színésznő, akinek a mannheimi színház rendezőjével (és annak feleségével) támadt konfliktusáról a *Thaliá*ban megjelentetett rövid közleményében (*Wallensteinscher Theaterkrieg*), illetve egy 1784. november 16-án kelt levelében maga Schiller is megemlékezett.[30] A szintén az idősebb írónemzedékhez tartozó Christian Fürchtegott Gellert egyik versét egy magát „Regiments Wundarzt"-nak tituláló, Johann Jakob Frölich nevű bejegyző idézi néhány nappal korábban és épp Mannheimban, a „Theaterkrieg" helyszínén. Egy másik egyetemista, a halberstadti Johann Friedrich Weidemann („der Kameral Wissenschaften Kandidat"), aki Hallében jegyzett be Pákei albumába, Johann Gottwerth Müller humoros regényét, a csupán néhány évvel korábban megjelent *Siegfried von Lindenberg*et idézi,[31] de találhatunk az albumban Höltyt,[32] Matthias Claudiust[33] citáló bejegyzéseket is. Bürger *Der Raubgraf* című versét[34] egy bizonyos F. B. Uhde[35] nevű joghallgató idézi Hallében, április 24-én, tehát pont ugyanazon a napon, mikor az imént emlegetett Johann Friedrich Weidemann a *Siegfried von Lindenberg* egy részletét citálja. Weidemannhoz hasonlóan ő is halberstadti, az emlékkönyv egymás melletti oldalait használják, vélhetőleg közvetlenül egymás után.[36] Uhde – úgy tűnik – fej-

29 IAA, 6956.

30 Schiller levelét a vonatkozó jegyzetekkel lásd: *Schillers Werke.* Nationalausgabe. Bd. XXIII. Weimar, 1956. 162–163., 340. Schiller a hivatkozott levélben nemes egyszerűséggel az „eine Hexe" titulussal illeti bejegyzőnket, aki a mondott napon többször is fogadta a külföldi oktatás rendszerét elmélyülten tanulmányozó unitárius diák hódolatát. „Madame Wallenstein" tehát (szokatlan módon) egyazon napon kétszer is bejegyzett Pákei albumába. A Lessing verset citáló autográfja melletti oldalra (a 68r. oldalra) szintén október 28-án írja be a nevét, színésznőhöz méltó módon Shakespeare *Othelló*jának német fordításából idézve. Lásd.: IAA, 6883.

31 IAA, 6965.

32 IAA, 6829.

33 IAA, 6862.

34 A 43–48. sorokat.

35 Személyét nem tudtuk azonosítani.

36 Pákei igencsak összebarátkozhatott ezzel a két német fiatalemberrel, amint az egy 1784. május 27-én Berlinből keltezett leveléből kiderül: „Addressem Hálában e' lészen: abzugeben auf den grossen Berlin in Kriegsrath Bertrams Hause bey dem H(errn) Uhde oder Veidemann, mert ezekhez fogok szállani."

ből idézte Bürger költeményét, meglehetősen pontosan, bár az utolsó sort metrikai szempontból alaposan tönkretette:

„Arbeite dabey und lebe genau!"[37]

Persze a fentebb idézett, 1784. április 7-én keltezett levelében Pákei nem csak a nagy egyetemi városok hírességeit sorolja fel. A lejegyzett 51 név között Johann Wilhelm Ludwig Gleim („Kleim") és Klamer Eberhard Karl Schmidt („Halberstadba … hires poétak") neve ugyanúgy előkerül, mint Basedowé. A híres pedagógushoz szóló ajánlást talán németországi útja legelején, Wilhelm Gottlieb Beckertől kaphatta, aki korábban maga is a Philantropinum tanára volt, s aki 1782-től a drezdai Ritterakademie professzoraként dolgozott.[38] Elképzelhető, hogy Becker révén jutott el az ekkor Lipcsében élő Adam Friedrich Oeserhez is. Becker korábban a pozsonyi származású festő tanítványa volt. Az egyébként jogot hallgató fiatalember Oeser, illetve Oeser baráti körének hatására szentelte magát a művészeteknek és az irodalomnak. 1775-ben emlékkönyvébe Oeser ugyanolyan gondosan kivitelezett rajzot készített, mint amilyet április 14-én Lipcsében Pákei emlékkönyvébe is berajzolt.[39] Az erdélyi diák albumában látható rajz – Mészáros István elemzése szerint – valójában a xenophóni *Emlékeim Szókratészről* egyik passzusát illusztrálja. Furcsa, hogy a burkolt antik idézetet illusztráló allegóriát kizárólag két puttó személyesíti meg a rajzon. Mészáros szerint ennek egyik lehetséges magyarázata az lenne, hogy Oeser a természeti környezetbe helyezett gyerekalakok (feltűnően gyakori) szerepeltetésével tudatosan kapcsolódott a Basedow, Campe és Pestalozzi nevével fémjelzett nevelési programokhoz.[40] Hogy pedig a rajz épp a Basedowhoz készülő, sőt, a Philantropinumba

[37] Az eredetiben: „Arbeite brav und leb' genau!"

[38] Becker (Wieland *Nachlass des Diogenes von Sinope* című művét megidéző) bejegyzése sem keltezési időpontot, sem keltezési helyet nem tartalmaz (IAA, 7202.). Az album drezdai bejegyzései, tehát a legkorábbi németországi bejegyzések, 1784. március 30-a és április 3-a között, vagyis alig néhány nappal a most hivatkozott levél megírása előtt keletkeztek. Az mindenesetre feltűnő, hogy Pákei mennyire tájékozott Dessaut illetően. Basedowon kívül a Philantropinum több tanárát is megnevezi. Különben a Beckerhez szóló ajánlást Prágából, a von Wallis grófoktól hozta magával, mint az szintén kiderül az idézett levélből. Az ő bejegyzéseiket lásd: IAA, 4140., 4141.

[39] A Becker emlékkönyvében látható rajzhoz lásd: John, Timo: *Adam Friedrich Oeser 1717–1799. Studie über einen Künstler der Empfindsamkeit.* Beucha, 2001. 107. A Pákei albumában található, tussal lavírozott tollrajz elemzését lásd: Mészáros: *i. m.*

[40] Mészáros: *i. m.* 92. Oeser élénken érdeklődött a felvilágosodás különféle nevelési programjai iránt. Könyvtárában Basedow több műve is megvolt. Vö. John, Timo: *i. m.* 180.

11 nap múlva ténylegesen el is zarándokoló Pákei albumába került, az enyhén szólva nem mond ellent ennek az interpretációnak.[41]

Április végén Pákei tényleg eljutott Dessauba,[42] méghozzá oly módon, hogy egy szerencsés véletlen is a kezére játszott, minek következtében Basedow kifejezetten meghívta őt. Mindezt maga beszéli el 1784. május 4-én Wittenbergben írt, de csak két nappal később, Potsdamból postázott levelében. Ezek szerint egy szebeni peregrinus, bizonyos Neugeboren,[43] Dessauban felkereste Basedowot. Beszélgetésük során Basedow magát unitáriusnak állította, s amikor az erdélyi fiatalembertől megtudta, hogy Pákei Hallében tartózkodik, Neugeborenen keresztül meghívta őt. Pákei reggel 8 órakor indult útnak Halléból, gyalogosan, s este 9 órára ért Dessauba, ahol három napig időzött (az album tanúsága szerint április 25-e és 27-e között). Basedow megajándékozta néhány könyvvel, Pákei kérésére pedig kifejtette, hogy negyven éves koráig ariánus volt, aztán lett szociniánussá. Pákei mindazonáltal meglehetősen furcsának találta Basedow unitarizmusát (akit egy unitárius hitvallással is megajándékozott), s inkább filozófusnak, mint teológusnak látta őt.[44] De a Philantropinum megtekintése nagy élmény volt a számára, hivatkozott leveléből ez egyértelműen kiderül.[45] Megis-

41 Oeser bejegyzését az emlékkönyvben lásd: IAA, 4203. Valamint lásd még: IAA, 8968.

42 A látogatás történetét Gál Kelemen is részletesen ismerteti. Gál: *i. m.* II. 454-455.

43 Gálnál nyilvánvaló sajtóhiba folytán „Neugehoren". Egyébként Daniel Georg Neugeborenről van szó, aki 1782. április 3-án immatrikulált Lipcsében. Róla lásd.: Szabó Miklós–Szögi László: *Erdélyi peregrinusok. Erdélyi diákok európai egyetemeken 1701–1849.* Marosvásárhely, Mentor Kiadó, 1998, 2854.

44 Basedov bejegyzését lásd: IAA, 7192.

45 Pákei levelének vonatkozó részletét teljes egészében közöljük: „A' többi között meg látogattuk reciproce égymást égy Szeben[i] fiuval, Neugebornal, a' ki eddig Lipsiában tanolván most haza indo[l], ezen Iffiu velem tett esmeretsege után Dessauban járt, 's ottan eg[ész] Német Országon igen nevezetes Tudóst, Básedow Vramot meg [lá]togatta; ezen tudos Ember meg mondván néki, hogy ő a' Dessaui Fe[je]delem 's masok(na)k is tudtára publice Vnitarius volna, a' min[t] irásaiból is ki tetszik, meljeket ujonnan nyomtattatott 's nyomta[t], tudakozodott az Erdélji Vnitariusokról, mint Hitbéli Attyafi[ai]ról, inter caetera mondotta Neugeborn, hogy Lipsiában volna egy Vnitarius, iljen 's iljen járásbéli, meljet halván írt [Ba]sedow Vr, kéretett általa, hogy látogatnám meg, erre nézve Háláb[ól] Dessaviaban által mentem, 's vagy harmad napig itt mulattam meg l[át]ván sok izben Basedow Vramot, a' ki igen szivesen is látott, s ég[y] pár könyvetskével, meljet ujjonnan adott ki, meg is ajándékozott. [Ad] confirma(ti)o(n)em ejus, hogy Vnitarius volna, 's vagy nagyon sajnálja, hogy Ü[dős] Ember lévén a' Déák nyelvet meg felejtette, 's a' magyart nem [tud]ja, az Vnitariusok pedig in potiori a' németet. Külömben Fa[mili]ájával együtt Erdéljbe kőtöznék, Capitalisotskája lévén, s' ir[á]sával leg alább az Vnitariusok(na)k szolgálna; a' mint mondja, 40 [esz]tendős koráig Arianus vólt, azután pedig lett Socinianussá (az ő szova szerént), vagy Vnitariussa, a' Fejérvári nevezet szerén[t]. Vadnak vélekedései,

merkedett az intézmény több tanárával is, akik emléksorokat írtak albumába. Így Christian Heinrich Wolke (a Philantropinum másik alapítója),[46] Jean Jacques Du Toit[47] és Louis Ferdinand Olivier.[48]

A nála lévő unitárius iratoknak azonban Pákei nem Dessauban vette először hasznát. Emlékkönyvét viszonylag későn, Prágában nyitotta,[49] melybe 1784 márciusában 13 bejegyzés került. Ezek közül talán a legérdekesebb Johann Nepomuk Bartholotti bejegyzése, aki 1784. március 23-án keltezte autográfját. Valószínű azonban, hogy többször is találkoztak. Bartholotti ugyanis, aki ebben az időben az egyetemi könyvtár „első Bibliothecarius"-aként dolgozott, ismert személyiség volt. Korábban a bécsi egyetem teológia professzoraként, sőt, a cenzúra-bizottság ülnökeként („ez előtt Bétsben Librorum Theologicorum Censor") tevékenykedett, a jozefinista reformok lelkes hívének számított, és a vallási tolerancia katolikus szószólójaként szerzett magának hírnevet. A türelmi rendelet körül kibontakozó vitában munkáit a magyarországi protestánsok is gyakran hivat-

a' meljek velünk nem edjeznek, t(udni) i(llik) aeterni[ta]tem poenae infidelium nem hiszi, de ebben 's egyebekben is P[hi]losophusnak láttatik inkább lenni, mint Theologusnak, caeterum az Atyáról, Fiuról 's Szent Lélekről ugy hiszen, mint mü, az Eredendő bűnt, Satisfactiot, praedestinatiot nem hiszi, az Vri vatsorát signu[m] rememorativumnak tartja, mind azáltal, hogy sz(ent) Irás szavaival értené meg Vallásunkot, míg nyomtatottatt küldhetnék, offera[l]tam égy írott Confessiót néki, meljet Dessaviában a' magaméból írtam le. Ezen Basedow fundálta a' most Németországon igen nevezetes Philantropinumot is, vagy Institutumot is, a' mely az Iffiak(na)k educatiojokban áll, 's ha egyéb nem volna is, örvendem ott járásomat ezen Gymnasiumban tett experientiámra nézve, halgatván a' taniottokat, 's látván modját educatiojok(na)k."

46 IAA, 4155.

47 IAA, 4181. Másik IAA-ban feldolgozott bejegyzése a Dessauban szintén megforduló Hajnóczy József albumában található (IAA, 3061.). (Nem azonos az 1795-ben kivégzett Hajnóczy Józseffel!) Hajnóczy 1787 májusában járt Dessauban, Basedow az ő albumába is beírta a nevét (IAA, 3100.).

48 IAA, 4164.

49 Egészen pontosan 1784. március 1-jén. Az album legkorábbi pontosan datált (keltezési helyet és időpontot egyaránt tartalmazó) bejegyzése 1784. március 13-án kelt Prágában (IAA, 4137.). Pákei ekkor már hónapok óta a városban tartózkodott, 1783. december 12-én két levelét is onnan datálta. Bécsben keltezett bejegyzés egyébként feltűnően kevés van az emlékkönyvben. Közülük kettő 1785 első két hónapjában keletkezett, akkor tehát, amikor épp hazatérőben volt külföldi tanulmányútjáról, egy pedig „1784"-ben, vagyis nyilvánvalóan 1784 végén, szintén hazatérőben. Minden bizonnyal ekkoriban íratott be abba Born Ignáccal is, aki főmestere volt annak a bécsi szabadkőműves páholynak, melynek Pákei is tagja lett. Vö.: Abafi Lajos: *A szabadkőművesség története Magyarországon.* Budapest, 1993. (reprint), 140. Mindazonáltal Born bejegyzése nem tartalmaz keltezési időpontot.

kozták, sőt, Dési József magyarra is lefordította *Exercitatio politico-theologica…* című opuszát, mely először 1782-ben jelent meg Bécsben.[50] A kiadványról Pákei még nem tudott, de egy Lázár Istvánhoz címzett, 1784. március 12-én keltezett leveléhez csatolt, különálló lapon igen részletesen számol be kapcsolatukról.[51] A leírásból kiderül, hogy Bartholotti az unitáriusokat az arianizmus vádjával szemben védelmező, frissen írott dolgozatát teljes terjedelmében felolvasta Pákeinek, s hogy a dolgozathoz használt unitárius hitvallást összevetette a Pákei által rendelkezésére bocsátott szöveggel. A munka publikálásának egyedüli gátja a deisták védelmében írott fejezet, „kik Cseh Országban számosok, 's a' kiket Ő Felsége tollerálni nem akar".[52]

50 *Világi és ekklésiai visgálódás…* Kolzsvár, 1784. Vö.: Ballagi Géza: *A politikai irodalom Magyarországon 1825-ig.* Budapest, 1888., 173–176; Mályusz Elemér: *A türelmi rendelet. II. József és a magyar protestantizmus.* Budapest, 1939. 684., 687–688.

51 Gál Kelemen csak érintőlegesen említi e találkozást. Gál: *i. m.* II. 454.

52 Pákei különálló lapon olvasható, eddig publikálatlan szövegét teljes terjedelmében közöljük: „Így esmerettségemet, meljet tettem Prágában, T(ek)i(n)t(e)t(es) Bartholotti Vrammal, ez előtt Bétsben Libror(um) Theol(ogicorum) Censorral, most pedig Prágáb(an) első Bibliothecariussal, el nem halgathatom. Ez az az Ember, a' ki ugyan igaz R(ómai) Catholicus, de a' praejudiciumoktol tiszta lévén, előre Felséges Császárunkal tett conferentiája után azt a' nevezetes munkát de Tollerantia ki adta, olj véggel, hogy a' köznépnek nem tsak, hanem mások(na)k is Hypocondriaca pietássokat, a' tollerantiára nézve gyermekségektől fogva bé szítt praejudiciumokat, a' melj szerént némeljek szentségnek tartották, 's mostis tartják, a' véllek nem így értelemben lévő atyafiakat el nyomni etc. etc., tollálná, 's e' szerént a' Monarchának szándékat, hatsak valamennyiben is, secundálná remotis impedimentis. Ezen munkátskájában vagy két §husb(an) szoll az Erdélji Vnitariusok(na)k is tolleraltatásokról, a' mint ezt ott olvasni lehet, a' meljért a' Luxenburgi journalista némelj Bétsiek(ne)k indíttásából őtet Arianusok Advocatussának nevezte így recensioban. Ezen Recensiora azért dolgozott Batholotti Vram móstan így munkát, meljben az Vnitariusokat defendálja, 's conseq(uenter) magát is, hogy az Vnitariusok nem volnának Arianusok, meg mutatván ex adnexa eorundem confessione, meljet a' nállam lévővel conferált. Ezen munkája már készen vagyon, 's minekutánna hozzánk való jó szívét meg esmertem volna, 's kérdésére magamat ki nyilotkoztattam volna, nékem végig el olvasta, 's ki is nyomtattatná, ha így politica ratio nem impediálná. T(udni) i(llik) ezen munkájához adnectált egyet még de Tollerantia Deistarum, a' kik Cseh Országb(an) számosok, 's a' kiket Ő Felsége tollerálni nem akar. Erre nézve nem nyomtathatja ki addig, míg Ő Felségével nem beszél. Akkor pedig, ha Ő Felségét nem inducálhatja ezen utolsóra, ezt elhadja, 's amazt ki nyomtattatja. Ezen alkalmatossággal igérte azt is, hogy (meg tudván tőllem, hogy a' tollerantiának in latiori sensu nem sok hasznát tapasztaltuk még eddig, 's nevezetesen, hogy gravaminaink az Vdvarnál vadnak, melj utolsot már másoktól hallott volt) nevezetesen arántunk szollani fog Ő Felségének. In g(ene)re nékünk jovallotta, hogy abban munkálodnánk, hogy magunk declárálhatnok személjesen Sérelmünket, caeterum nem sokat boldogulunk." Bartholotti Pákei albumában olvasható inscriptiója egyébként

Pákeinek tehát – úgy tűnik – bőven volt alkalma elosztogatnia a nála lévő unitárius iratokat. 1785 tavaszán talán már ezek nélkül érkezett haza Kolozsvárra, s vált az elkövetkező években „az erdélyi unitáriusok legkülönb koponyájává".[53] Előbb az unitárius kollégium tanára, később igazgatója lett. Peregrinációjának legnagyobb hozadéka főművében, a *Synopsis*ban[54] érhető tetten, melyet az 1790–1791-es erdélyi országgyűlés tanügyi bizottságának tagjaként állított össze,[55] s melynek célja az erdélyi oktatási rendszer modernizálása, egységesítése volt. E munkát Trócsányi „elsőrendű szellem" műveként jellemzi,[56] mely (hogy egy újabb értékelését is felidézzem) „egészében véve… valamivel még túl is tudott lépni a felvilágosult abszolutista oktatásügyi koncepciókon."[57]

szintén a tolerancia gondolatkörét idézi, nyilván nem véletlenül: „Non quid quis credat, sed quid quis agat, respicito, illum porro ceu religiosissimum habeto, qui bonum sese justumque virum factis comprobaverit."

53 Trócsányi Zsolt: *Az 1790-es évek erdélyi rendi reformmozgalmának történetéhez.* (Nemzetiségi Füzetek, 2.) Budapest, 1978., 66.

54 Teljes címe: *Synopsis Systematis generalis Scholarum publicarum M. Principatus Transylvaniae, excerpta e Protocollis Deputationis Regnicolaris Litterariae, e receptis Nationibus et Religionibus ordinatae.* Részletes elemzését lásd Trócsányi: *i. m.* 65–75.

55 Szerzősége mellett érvel Trócsányi: *i. m.* 66.

56 Trócsányi: *i. m.,* 65.

57 Köpeczi Béla (főszerk.): *Erdély Története Három Kötetben.* II. köt. Budapest, 1988., 1127.

Ács Pál[1]

Holbein *Halott Krisztus*a és a radikális reformáció

Radikális Holbein?

Aki Hans Holbein 1521–1522-ben festett *Halott Krisztus*áról[2] beszél, szükségszerűen ki kell térnie arra az értelmezésre is, amelyet Fjodor Dosztojevszkij adott erről a képről *A félkegyelmű* című regényében: „Tudom, a keresztény egyház már az első századokban megállapította, hogy Krisztus nem jelképesen, hanem valóságosan szenvedett a kereszten, és hogy a teste ennek folytán teljes mértékben alá volt vetve a természet törvényeinek […]. De furcsa, hogy ha valaki ennek a halálra kínzott embernek a hulláját nézi, akkor egy különös és érdekes kérdés vetődik fel benne: […] hogyan hihették egy ilyen holttest láttán, hogy ez a vértanú feltámad? […] ha ilyen borzalmas a halál, és ha ennyire erősek a természet törvényei, akkor hogyan lehet legyőzni őket?”[3]

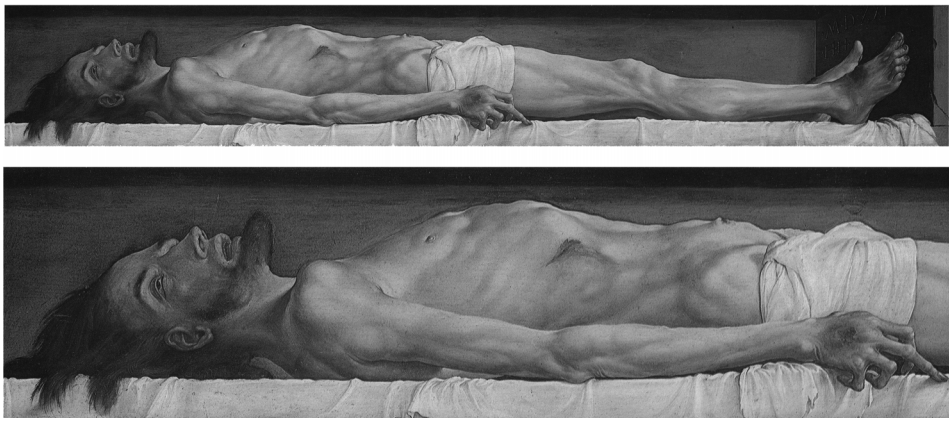

[1] Ács Pál irodalomtörténész, az MTA BTK Irodalomtudományi Intézet tudományos tanácsadója, a Magyar Könyvszemle társszerkesztője. Kutatási területe a reneszánsz és a reformáció irodalma, művelődéstörténete. Ez a tanulmány a K 104951 számú OTKA-program keretében készült.

[2] ifj. Hans Holbein: *Krisztus holtteste a sírban* (1521), olaj, fatábla 30,5 × 200 cm, Kunstmuseum, Öffentliche Kunstsammlung, Basel.

[3] Fjodor Dosztojevszkij: *A félkegyelmű*. Ford. Makkai Imre. Budapest, Európa, 1972, 415.

Erre a kérdésre keressük most a választ. A problémára már Julia Kristeva is felhívta a figyelmet Holbein *Halott Krisztus*ának „melankolikus természetéről" írt híres esszéjében. Kristeva eszmefuttatásának kiindulópontja a baseli festmény látványának Dosztojevszkij lelkivilágát felkavaró élménye volt, ami végül *A félkegyelmű*ben nyert művészi formát. Ebből az egzisztenciális megrendülésből (1867-ben a baseli festmény előtt megállva Dosztojevszkij kis híján epileptikus rohamot kapott)[4] bontotta ki Kristeva a modern kor előtti melankóliára vonatkozó kulturális elméletét.[5] Kristevával ellentétben ezúttal nem azt kutatjuk, hogy *miért* nyűgözte le az orosz írót oly ellenállhatatlan erővel ez a Holbein-kép, hanem azt, hogy *mi* volt valójában az a látvány és az abban megnyilatkozó tartalom, ami ilyen megrázó hatással volt rá.[6]

A festmény befogadástörténete mintegy igazolni látszik azt a különös nyugtalanságot, amit Dosztojevszkijben keltett. Nagyon sokan sokféle nézőpontból vizsgálták már Holbein *Halott Krisztus*át, de mindmáig nem sikerült megnyugtatóan tisztázni a kép műfaját, funkcióját, eszmetörténeti hátterét és konkrét jelentését. Négy nagy gondolatkör felől kísérelték meg felfejteni a festmény üzenetét, ám sem a késő középkori kegyesség, sem a reneszánsz, sem a reformáció, sem a kora újkori „modernizmus" elmélete nem kínált teljesen biztos fogódzót a kép értelmezéséhez.[7] Éppen ezért most egy olyan látószögből szeretném megvizsgálni Holbein festményét, amelyből eddig még nem szemlélték. „Radikális reformációnak" nevezem ezt a nézőpontot, jól tudva persze, hogy az e néven emlegetett szellemi-vallási mozgalmak a kép megfestésekor még csak kialakulóban

[4] Anna Dosztojevszkaja: *Emlékeim*. Szerk. Bakcsi György, ford. Bonkáló Sándor, Harsányi Éva. Budapest, Európa, 1989, 175.

[5] Julia Kristeva: *Le Christ mort, de Holbein*, in uő: *Soleil noir. Dépression et mélancolie*. Paris, Éditions Gallimard, 1987, 117–150.

[6] A Kristevával vitatkozó Dosztojevszkij-értelmezők rámutatnak arra, hogy Dosztojevszkij Holbein-kritikája talán mégsem a modern ember egzisztenciális félelmeiben, hanem a keleti és nyugati kereszténység képi kultúrájának alapvető különbözőségében gyökerezik. A keleti, pravoszláv képszemlélet (Dosztojevszkij számára is) eleve transzcendens volt (vö. Pavel Florenszkij: *Az ikonosztáz*. Ford. Szilágyi Ákos. Budapest, Typotex, 2005, 22.), és Dosztojevszkij ezt a transzcendenciát hiányolta Holbein festményén. Jeff Gatrall: *Between Iconoclasm and Silence. Representing the Divine in Holbein and Dostoevskii*. Comparative Literature (Oregon) 53 (2001), No. 3, 214–232.

[7] Paul Ganz: *The Paintings of Hans Holbein the Younger. Enlarged Edition*. Oxford, Phaidon, 1956; Kristeva: *i. m.*; Oskar Bätschmann – Pascal Griener: *Hans Holbein*. Köln, DuMont, 1997; Jeanne Nuechterlein: *Translating Nature Into Art. Holbein, the Reformation, and Renaissance Rhetoric*. Pennsylvania, Penn State Press, 2011.

voltak.[8] Nem szerveződtek még egyházzá, és amennyiben léteztek, akkor laza értelmiségi körként működtek. Radikális nézeteik nem a világ forradalmi átalakításában, hanem az ember belső újjászületésének sürgetésében nyilvánultak meg. Eszmevilláguk nagyon közel állt a spirituális reformációt következetesen hirdető Erasmuséhoz,[9] akit – egy nemrégiben megjelent monográfia címét idézve – ebben az értelemben méltán nevezhetünk „radikálisnak".[10] Holbein, Erasmus barátja és portréfestője[11] is ehhez az értelmiségi csoporthoz tartozott. Érdemesnek látszik tehát feltételezni, hogy a *Halott Krisztus*on – a jól felismerhető középkorias, reneszánsz és protestáns tartalmakon túl – megragadhatók a radikális reformáció spiritualizmusának főbb vonásai is. Alighanem ez a radikalizmus zavarta meg Dosztojevszkij (és később Julia Kristeva) kedélyállapotát, és ezt értelmezte (félre) a keresztény hit elleni kihívásként: felvilágosult ateizmusként. Olyan alkotásnak látta, amely megtagadja a feltámadást, amelynek „láttára némelyik ember még a hitét is elveszítheti".[12]

Krisztus követése

Dosztojevszkij felfigyelt a „körülbelül két és fél rőf hosszú és legfeljebb hat hüvelyk magas" kép különös formájára.[13] Ugyanebből a meglátásból indultak ki azok is, akik a festmény eredeti műfaját igyekeztek meghatározni. Sokáig tartotta magát az a nézet, hogy Holbein képe egy teljességében soha el nem készült Passió-oltárkép, egy szárnyasoltár *predellá*jaként szolgált.[14] Erősítették ezt az elgondolást azok a nyilvánvaló párhuzamok, amelyek a szóban forgó festmény és

8 André Séguenny: *Eszmék vándorlása: középkor, reneszánsz, reformáció*. Ford. Balázs Péter. In uő: *Teológia és filozófia között. Spiritualisták a 16. században*. Szerk. Balázs Mihály, Keserű Gizella. Szeged, Szegedi Tudományegyetem, 2008, 173–191.

9 Matthew Spinka: *Desiderius Erasmus, a Humanistic Reformer*. In *Advocates of Reform from Wyclif to Erasmus*. Louisville (Kentucky), Westminster, 1953/2006, 281–379.

10 Peter G. Bietenholz: *Encounters with a Radical Erasmus. Erasmus' Work as a Source of Radical Thought in Early Modern Europe*. Toronto, University of Toronto Press, 2009.

11 Rachel Giese: *Erasmus and the Fine Arts*. The Journal of Modern History 7 (1935), 257–279; Erwin Panofsky: *Erasmus and the Visual Arts*. Journal of the Warburg and Courtauld Institutes 32 (1969), 200–227; Bätschmann–Griener: *i. m.* 90–97, 114–119.

12 Dosztojevszkij: *i. m.* 222. – „Kristeva elemzése elsősorban azt mutatja meg, hogy Krisztus halálának képéből miként bomlik ki a »Halott Isten« jelentősége. Ez az a küszöb, amelyet átlépve az ateizmushoz jutunk." Sara Beardsworth: *Julia Kristeva. Psychoanalysis and Modernity*. New York, State University of New York Press, 2004, 147.

13 Dosztojevszkij: *i. m.* 221.

14 Ganz: *i. m.* № 15; Bearsworth: *i. m.* 150.; Nuechterlein: *i. m.* 90.

Matthias Grünewald isenheimi oltára között mutatkoztak. Sok jel utal arra, hogy Holbein ismerte a nevezetes isenheimi szárnyasoltárt, és Grünewald hatása is megnyilvánult abban, ahogyan megfestette a sírba tett Krisztus kék-zöld holttestét.[15] Noha a Holbein által alkalmazott perspektíva tüzetes optikai vizsgálata mára már teljességgel kizárta a kép *predella*ként értelmezését,[16] a középkori Passió-táblaképek Krisztus siratása-ábrázolásai természetes előképei lehettek a *Halott Krisztus*nak.[17]

Egy másik, ötletes elképzelés szerint a Holbein-kép a Nagyhét szertartásrendjében használatos Szent Sír-installáció borítólapja lehetett. A legújabb kutatás pontosan kimutatta a Basel közeli kegyhelyeken nemrégiben feltárt „sírba tett Krisztus"-ábrázolások ikonográfiai hagyományával való érintkezési pontokat.[18] A Holbein-kép azonban – a középkori tradíciókon messze túllépő felfokozott naturalizmusa miatt – valószínűleg alkalmatlan volt arra, hogy devóciós közhasználatba kerüljön, és egyébként sincs semmi konkrét bizonyíték rá, hogy egy Szent Sír-installáció számára készült volna.

Mindezekből a spekulációkból alighanem csak annyi igaz – de az feltétlenül –, hogy a baseli festmény elválaszthatatlan a késő középkori passiómisztikában megmutatkozó Krisztus követése-gondolattól. Holbein korából nézve is nagyon távoli múltba vezethető vissza az a meggyőződés, hogy Isten azért öltött magára halandó testet, hogy halálával megváltsa az emberiséget. Az isteni jóság viszonzásaként – a középkori gondolkodók szerint – az embernek részt kell vennie a megváltó szenvedéseiben[19] – a Passió-oltárképek és Szent Sír-installációk is ezt kívánták előmozdítani. A 16. század első évtizedeinek szellemi forrongásában felerősödtek és új jelentésekkel telítődtek ezek a régi spirituális tanítások.[20] Különös erővel hatottak egy 1516-ban újra felfedezett és Luther előszavával kiadott 14. századi misztikus könyvecske, a *Theologia Germanica* szavai: „Lásd csak, amikor meghal a régi ember és megszületik az új, akkor megy végbe a második születés, amelyről Krisztus ezt mondta: Ha nem születtek meg másodszor is,

15 Bätschmann – Griener: *i. m.* 89.; Kristeva: *i. m.* 127–128; Beardsworth: *i. m.* 150.

16 Christian Müller: *Hans Holbein the Younger. The Basel Years, 1515–1532*. Munich, Prestel, 2006, 257.

17 Jochen Sander: *Hans Holben D. J. Tafelmahler in Basel 1515–1532*. München, Hirmer Verlag, 2005, 140.

18 Sander: *i. m.,* 137; Nuechterlein: *i. m.* 9–91.

19 Giles Constable: *The Ideal of the Imitation of Christ*. In uő: *Three Studies in Medieval Religious and Social Thought*. Cambridge, Cambridge University Press, 1998, 143–248.

20 Steven E. Ozment: *Mysticism and Dissent. Religious Ideology and Social Protest in the Sixteenth Century*. New Haven, Yale University Press, 1973, 20.

nem juthattok a mennyek országába. […] ha minden ember valódi engedelmességben [Gelassenheit] élne, nem volna sem bánat, sem fájdalom […] Ebben az engedelmességben az ember egy volna Istennel, és Isten maga is ember volna."[21] Az isteni és emberi természet teljes egybeolvadásának lehetőségéről, *valódi* halálról és *valódi* újjászületésről[22] szólt ez a könyvecske, amely (Kempis Tamás *Krisztus követésé*vel[23] együtt) köztudomásúan a radikális reformáció egyik alapkönyvévé lett.[24] A vizualitás nyelvén ugyanezt a halálról és feltámadásról szóló radikális üzenetet közvetítette Holbein, amikor megfestette Krisztus foszlásnak indult, elzöldült hulláját. A látvány könnyen megtévesztheti azt, aki nem érti ennek az üzenetnek a lényegét.

Erazmista kegyesség

Holbein és a reformáció című klasszikus előadásában Fritz Saxl olyan erazmistaként mutatta be Holbeint, aki – erős fenntartásokkal – fokozatosan tette magáévá a lutheri reformáció tanait, egyszersmind olyan lutheránusként, aki sohasem volt képes azonosulni Luther kultúraellenességével, és mindvégig hű ma-

21 Frankfurti névtelen: *Német teológia*. Ford. Isztray Simon. Budapest, Kairosz, 2005, 51–53.

22 A reformáció korai szakaszában mind a magiszteriális egyházak, mind a radikális mozgalmak elutasították a purgatóriumról és a pokolról szóló tanításokat, és Krisztus pokolraszállását a Megváltó „valós halálaként" értelmezték. Daniel Pickering Walker: *The Decline of Hell. Seventeenth-Century Discussions of Eternal Torment*. London, Warburg Institute, 1964, 59–67; Jacques Le Goff: *The Birth of Purgatory*. Transl. by Arthur Goldhammer. Chicago, The University of Chicago Press, 1990, 237–287; Ács Pál: *A szentek aluvása. Dévai Mátyás és a Patrona Hungariae-eszme protestáns bírálata.* In uő: *„Elváltozott idők". Irányváltások a régi magyar irodalomban*. Budapest, Balassi Kiadó, 2006 (Régi Magyar Könyvtár. Források, 6), 18–19.

23 Maximilian von Habsburg: *Catholic and Protestant Translations of the Imitatio Christi, 1425–1650: From Late Medieval Classic to Early Modern Bestseller*. Farnham, Ashgate, 2011 (St. Andrews Studies in Reformation History); *Édition et diffusion de l'Imitation de Jésus-Christ (1470–1800)*. Études et catalogue collectif des fonds conservés à la Bibliothèque Sainte-Geneviève, à la Bibliothèque nationale de France, à la Bibliothèque Mazarine, et à la Bibliothèque de la Sorbonne. Sous la direction de Martine Deleveau et Yann Sorbet, avec la collaboration de Frédéric Barbier, Hélène Deléphine, Pierre Antoine Fabre, Martine Lefèvre, Philippe Martin, Jean-Dominique Mellot, Véronique Meyer, Mario Ogliaro, Fabienne Queyroux, Nathalie Rollet-Bricklin. Paris, Bibliothèque nationale de France, Bibliothèque Mazarine, Bibliothèque Sainte-Geneviève, 2011.

24 Alastair Hamilton: *The Family of Love.* Cambridge, Clarke, 1981, 9.

radt Erasmus humanista szelleméhez.[25] Tudjuk, hogy amikor Holbein antik mezben, „Hercules Germanicus"-ként ábrázolta Luthert, azzal a váddal illették, hogy „túlontúl erazmista".[26] Ez a kettősség a *Halott Krisztus*on is megfigyelhető, jóllehet nyolc évvel azelőtt keletkezett, hogy a festő hivatalosan is kinyilvánította csatlakozását a reformációhoz.

Dosztojevszkij szerint „művészi tekintetben semmi se volt a képen".[27] Ez a megjegyzés alighanem a dekoratív képelemek kétségtelen hiányára – Julia Kristevával szólva Holbein „minimalizmusára"[28] –, a festmény szembeszökő egyszerűségére vonatkozik. A Holbein-kutatás is felvetette annak lehetőségét, hogy a festő tudatosan kerülte az aranyozást és a hivalkodóan rikító színezést,[29] alkalmazkodva a reformáció ekkor már Baselben is erősödő képkritikájához.[30] A humanista kapitálissal[31] megrajzolt dátumjelzésén és szignatúráján kívül nincsenek a képen önálló, *all'antica* stíluselemek. Másfelől az is nyilvánvaló, hogy naturalisztikus allúziókkal élő, kifinomult reneszánsz alkotásról van szó, amely fölényesen kihasználja a szimbolikus perspektíva lehetőségeit – ezért is tartozik az „északi reneszánsz" legkiválóbb alkotásai közé.

A kép perspektivikus illúziókeltésének és belső fényviszonyainak vizsgálata során merült fel az elképzelés, hogy Holbein magánmegrendelésre, egy epitáfium részeként készítette el a festményt. Mivel a mű a baseli Amerbach család gyűjteményében maradt fenn, elképzelhető, hogy a neves humanista jogász, Bonifacius Amerbach által tervbe vett, és a baseli karthauzi kolostorba szánt családi síremlék számára festette Holbein a *Halott Krisztus*t,[32] ám a protestáns képrombolás elől – sok más Holbein-művel együtt – az Amerbach-Kabinettbe menekítették.[33]

25 Fritz Saxl: *Holbein and the Reformation*, in uő: *Lectures*. Vol. 1. London, Warburg Institute, University of London, 1957, 277–285.

26 Nuechterlein: *i. m.* 100.

27 Dosztojevszkij: *i. m.* 414.

28 Kristeva: *i. m.* 132–135.

29 Nuechterlein: *i. m.* 99.

30 Kaspar von Greyerz: *Basel in Holbein's Day*. In Müller: *i. m.* 72–78.

31 Charles D. Cuttler: *Holbein's Inscriptions*. Sixteenth Century Journal 24 (1993), 369–382.

32 Müller: *i. m.* 257.

33 *Bonifacius Amerbach 1495–1562. Zum 500. Geburtstag des Basler Juristen und Erben des Erasmus von Rotterdam*. Austellung bearb. von Christian Müller. Basel, Kunstmuseum Basel, 1995.

Akár így volt, akár nem,[34] annyi bizonyos, hogy a kép megrendelője és első tulajdonosa az a Bonifacius Amerbach[35] volt, aki Erasmus leghívebb baseli tanítványai közé tartozott. Beszédes tény, hogy Erasmus őt bízta meg hagyatékának gondozásával, és egyszersmind ő lett a rotterdami mester által létrehozott humanitárius alapítvány, az özvegyeket, árvákat és szegény diákokat – köztük magyarokat is – támogató Legatum Erasmianum első kurátora. Mérsékelt gondolkodású protestáns volt, az ő aktív toleranciájának tulajdonítható, hogy Basel hosszú ideig menedéke lehetett a legkülönbözőbb szellemi-vallási irányzatok máshol üldözött képviselőinek. A *Halott Krisztus* megrendelője és festője tehát egyaránt Erasmus legbelső körébe tartozott. Erwin Panofsky írja Holbeinről Erasmustanulmányában: „Holbein mindenki másnál jobban értette Erasmus személyiségének belső harmóniáját: testének törékeny kecsességét és szellemének erejét, igényét a magányra és a barátságra, humorát és komolyságát, nyugalomszeretetét és cselekvésvágyát, szerénységét és öntelt szarkazmusát."[36] Helyesen járunk el tehát, ha Erasmus tanításain keresztül próbálunk közelebb jutni a kép üzenetéhez.

Kérdés persze, hogy *melyik* Erasmus lehetett irányadó Amerbach és Holbein számára? A gépiessé vált szertartásokat és a tartalmatlan kegyességet elutasító, „protestáns", vagy az egyházi hagyományok durva lerombolása ellen tiltakozó „katolikus" Erasmus? Az, aki „balgaságnak" vélte a szentek és a képek kultuszát, vagy az, aki maga is könnyekre fakadt Krisztus szenvedései miatt, és realisztikus stílusban ecsetelte Jézus keserű könnyeit, sebeit, a megkínzott Jézus testéből áradó ezernyi vérforrást?[37] Nehéz határozott választ találni most arra, amit maga Erasmus sem tudott eldönteni. Az viszont biztos, hogy életének, művének, egész szellemi létezésének középpontjában „Krisztus igaz filozófiája" állt: mivel Krisztus az élet forrása, nem létezhet élet Krisztuson kívül – mondta.[38] 1521-ben,

34 John Rowlands nem kellőképpen megalapozott véleménye szerint a kép – a művész szándéka szerint – elszigetelten szemlélendő alkotás, amely nem értelmezhető valamely nagyobb kompozíció részeként: uő: *Holbein. The Paintings of Hans Holbein the Younger, Complete Edition.* Oxford, Phaidon, 1985, 53. Vö. Sander: *i. m.* 136–137; Nuechterlein: *i. m.* 92.

35 *Contemporaries of Erasmus. A Bibliographical Register of the Renaissance and Reformation.* Ed. Pieter G. Bietenholz. Toronto, University of Toronto Press, 1985, vol. 1, 42–46.

36 Panofsky: *i. m.* 219.

37 Johannes Trapman: *Erasmus's Precationes*. In *Acta Conventus Neo-Latini Torontonensis. Proceedings of the Seventh International Congress of Neo-Latin Studies.* Ed. by Alexander Dalzell, Charles Fantazzi, Richard J. Schoeck. Binghamton, New York, Binghamton University, 1991 (Medieval And Renaissance Texts And Studies, 86), 769–779.

38 Spinka: *i. m.*; James D. Tracy: *Erasmus of the Low Countries*. Berkeley, University of California Press, 1996, 104–116.

Holbein *Halott Krisztus*ának keletkezésekor írt egyik levelében Erasmus megható szavakkal emlékezett meg angol barátja, a Szent Pál-magyarázó John Colet egyik nagypénteki prédikációjáról, amely csodás erudícióval jelenítette meg Krisztus győzelmét a halál felett, egyúttal szólt arról is, hogy milyen nehéz dolog keresztényként élni és meghalni.[39] Számukra mégis ez volt az üdvösség *sine qua non*ja. Erasmust elbűvölte Colet naivul radikális bibliaértelmezése. Ők ketten, és az őket követő keresztény humanisták, köztük Holbein is, új szemmel olvasták az evangéliumot. „Meghalt és feltámadt", és aki hisz benne és követi őt, az „ha meghalt is, élni fog" (Jn 11,25). Erasmus és barátai igyekeztek *szó szerint* venni ezt. Egyszerűen azt akarták, hogy az emberek úgy olvassák a Bibliát, mintha az igaz lenne.[40]

„A szeme"

„A kép a keresztről csak az imént levett Krisztust ábrázolta. Azt hiszem, a festők rendszerint az arc szokatlan szépségének még megőrzött árnyalatával szokták ábrázolni Krisztust". Itt „azonban nyoma sem volt a szépségnek […] A képen ez az arc szörnyen össze-vissza volt verve, feldagadt, szörnyű véres kék foltok dudorodtak rajta, a szeme nyitva volt, a pupillája elferdült, nagy, nyitott szeme fehérje valami halálos, üveges fénnyel ragyogott" – írja Dosztojevszkij.[41] Igaza van abban, hogy nincs a festményen semmi, ami tompítaná a halál borzalmait, Krisztus teste teljes magányban fekszik a sírban, mintha semmi sem utalna eljövendő sorsára. Mivel azonban a kép vitathatatlanul a kezén, lábán, oldalán megsebzett Jézust ábrázolja – ez akkor is egyértelmű, ha eltekintünk a 16. század végén (vagy még ennél is jóval később) készült keret feliratától[42] –, Holbein világában teljesen elképzelhetetlen a Krisztus feltámadásának *lehetetlenségét* hangsúlyozó művészi intenció.

Rámutattak már, hogy a festmény dermesztő nyugalmát mozgalmas látványelemek törik meg. Ilyenek például a nyers sziklára terített lepel redői, amelyek őrzik a sírba tétel mozzanatát. Hasonlóképpen intenzív látványt nyújt az a

39 Episztola Justus Jonashoz, 1521. június 13. *Opus Epistolarum Des. Erasmi Roterodami.* Ed. by P. S. Allen, H. M. Allen, and H. W. Garrod, Oxford, 1906–1958, № 1211; *Collected Works of Erasmus 8. The Correspondence of Erasmus, Letters 1122 to 1251 (1520 to 1521).* Transl. by R. A. B. Mynors, ed. by Peter G. Bietenholz. Toronto, University of Toronto Press, 1988, 242.

40 Kenneth Clark: *Nézeteim a civilizációról.* Ford. Falvay Mihály. Budapest, Gondolat, 1985, 159.

41 Dosztojevszkij: *i. m.* 414–415.

42 IESVS NAZARENVS REX IVDAEORVM – vö. Sander: *i. m.* 138; Müller: *i. m.* 257.

Holbein által választott, furcsán kicsavart perspektíva, amely a lábakat mintegy „felülről", a vállat, a nyakat és az arcot viszont „alulról" láttatja. A kép szimmetrikus középpontjába, a nézőhöz „legközelebb" a jobb kéz kerül, szinte kinyúl a sírkamrából, sötét sziluettjét hangsúlyossá teszi a hófehér halotti lepel, melybe a valószínűtlenül hosszú középső ujj belefúródik.[43] A kéz ernyedt, de az ujjakban rögzült mozdulat – mint minden reneszánsz képen – nyilvánvalóan szimbolikus: Jézus holtában is a feltámadást jelképező kereszt ősi jelét mutatja: a három szélső ujj behajlik, a két középső ujj pedig kinyúlik.

A sírbolt belső terébe bal oldalról pillantunk bele: látszik a kamra láb felőli keskeny fala, rajta a dátum és a szignatúra: M.DXXI. HH – a fej felőli fal viszont nem látható. A fény ellentétes irányból, jobbról hatol be a térbe, alulról felfelé halad végig a testen: élesen világítja meg a talpat, a láb felső részét, a bordákat, a vállat, de a nyakra és az arcra árnyék vetül, sejtelmesen villan elő belőle a félig nyitott, kifordult szem. A fény értelmezi a látványt, ez teszi a teret szimbolikussá, ez vezeti a tekintetet, mely a lábról a kézre, onnan pedig a fejre siklik, és megállapodik a szemen, amelyről aztán nem is tud elszakadni. Dosztojevszkij jól érzékeli a benne felvillanó különös fényt. De talán még sincs igaza abban, hogy ez „a keresztről csak az imént levett ember" üres tekintete. A képen valójában egy több napos hulla látható, ezt hangsúlyozza az a jól ismert, ám nyilvánvalóan alaptalan legenda is, mely szerint a művész egy a Rajnából kihúzott holttestet választott „modelljéül".[44] Jézus félig nyitott szemében mégsem a halál üressége, hanem az éppen visszatérő élet csillan meg. Alighanem azoknak van igazuk, akik úgy érzik, hogy Holbein a feltámadás csodájának pillanatában ábrázolta Jézust. A gesztusok és a tér szimbolikája mindenesetre ezt a véleményt támasztja alá.

Nincs okunk föltételezni, hogy Holbein festménye bármiképpen is hozzászólt volna a korszak dogmatikai, krisztológiai vitáihoz. Ám azáltal, hogy ilyen átható művészi erővel hangsúlyozta az emberként megismert Krisztus igaz halálát és valós feltámadását, mindenképp közel került a Szentháromság dogmáját elvető radikális reformáció legfontosabb üzenetéhez, mely tagadta Krisztus isten-voltát, s csupán emberi természetét ismerte el. Köztudomású, hogy Erasmus új, az eredeti forrásokból kiinduló bibliafordítása szolgáltatott filológiai alapot az antitrinitárius radikalizmusnak, mivel kimutatta, hogy az Újszövetség Szentháromságra vonatkozó passzusai hamisítványok.[45]

43 Sander: *i. m.* 132; Müller: *i. m.* 257–259.

44 Nuechterlein: *i. m.* 85.

45 Mihály Balázs: *Erasmus und die siebenbürgischen Antitrinitarier.* In *Republic of Letters, Humanism, Humanities.* Selected Papers of the workshop held at the Collegium

Mindezeken túl lehetett a képnek még egy, mindezen túlmutató, aktuális üzenete is, amely Holbein korában mindenki számára egyértelmű volt. Pál apostol tanítása szerint az egyház Krisztus teste: „Ti pedig Krisztus teste vagytok." (1Kor 12,27) Amikor Holbein ilyen megrázóan és meggyőzően ábrázolta Jézus halálát, akkor a maga képi nyelvén azt fogalmazta meg, amit Erasmus, Luther és a radikális protestánsok egyaránt vallottak: az egyház, a régi egyház – s benne a régi ember – halott. Vége. Nem szimbolikusan, hanem a szó legszorosabb értelmében. De feltámad, ha követi mesterét, Jézust. Csak az volt a kérdés: mikor? A kép erre is feleletet ad: most. Erre utalhat a festmény keletkezését rögzítő felirat különösen hangsúlyos elhelyezése. A kép röntgenvizsgálata kimutatta, hogy Holbein a munka során 1522-re javította az 1521-es dátumot,[46] majd később rejtélyes okból visszatért az eredeti verzióhoz.[47] Annyi bizonyos, hogy sokat gondolkodott a felirat elhelyezésén.

Julia Kristeva Nietzsche nihilizmusának szellemében – „Isten halott!" – értelmezte Holbein képének feliratát: „A festő szignatúrája nincs alacsonyabban, mint Krisztus teste, mindketten azonos szintre kerülnek, együtt hullnak a semmibe, egyesülnek a halálban, ami az emberi természet elválaszthatatlan jele. Ez a jel egyszersmind az egyetlen fönnmaradt dokumentuma a kép efemer keletkezéstörténetének, »itt és most«, 1521–22-ben."[48] A kép belső jelképrendszere másféle, bizonyos tekintetben Kristeváéval ellenkező értelmezést sugall. A szimbolikus térbe éppen ott tör be a fény, ahol ez a felirat látható, az 1521-es évszámból terjed egyre tovább, mígnem rávetül a feltámadt Krisztus fehéren megvillanó szemére. Ebben a szemben valóban nincs klasszikus értelemben vett szépség, viszont ott ég benne az Isten országát itt és most megteremteni vágyó radikális reformáció elszántsága. Ebben az értelemben a *Halott Krisztus*t festő Holbein nemcsak az „északi reneszánsznak", hanem az „északi reformációnak" is különleges alkotója volt.

Budapest in cooperation with NIAS between November 25 and 28, 1999. Ed. By Marcell Sebők. Budapest, Collegium Budapest (Workshop Series, 15), 75–91. Bietenholz: *i. m.* 33–68.

46 Ugyanebben az időben Holbein a baseli városháza nagytermének (ma már nem létező) freskóin dolgozott: Christian Müller: *New Evidence for Hans Holbein the Younger's Wall Paintings in Basel Town Hall.* Burlington Magazine 133 (1991), 21–26.

47 Sander: *i. m.* 134.

48 Kristeva: *i. m.* 125–126; Beardsworth: *i. m.* 152.

Dr. Selinger Sándor[1]

Erdélyi unitárius egyházkörök térinformatika alapú történeti eseményrekonstrukciója és adatbázis-szerkezete

Az egyháztörténeti adattárak, nyilvántartások döntő hányada még ma is a hagyományos kartonrendszerű, vagy a legjobb esetben, táblázatos nyilvántartású szöveges formátumban hozzáférhető adathalmazként jelenik meg. Az egyháztörténeti adatbázisok digitális formában történő megjelenítése egyben az „egyetemes digitális kultúra" részét is jelentik, és véleményünk szerint kiterjedt formában, mindenki számára elérhetően, más módon nem is képzelhető el.

Az adatbázisok az „egyszerű" szöveghez képest jelentős érték- és tudástöbblettel rendelkeznek, mely annak köszönhető, hogy az adatbázisok logikai, illetve reláció-szintű megalapozottságából adódóan, egyértelműen és könnyen lehet újfajta szempontok szerint további információkhoz jutni egy adott tudástartományban.

Az adatbázisok – előre meghatározott elvek és dimenziók mentén történő – rendezettsége adja azt a többletinformációt, ami miatt az egyháztörténeti események vizsgálatában is elengedhetetlen a digitális formában megjelenített adatbázisok használata.

Az egyháztörténeti események vizsgálata elképzelhetetlen egy adott kor történeti eseményeinek ismerete nélkül, hiszen jelentős politikai és történelmi események befolyásolták az Unitárius Egyház létét, működését. A hatalom birtoklásáért folytatott harcban, a történelem során nem egyszer találkozunk unitárius ellenes intézkedésekkel. az unitárius egyház bázisainak – templomok és iskolák – erőszakos elvételével, az unitárius egyházközség híveinek a református, katolikus vagy görögkeleti egyházközségekbe való erőszakos bejegyzésével. Ezért a kialakítandó adatbázist mindenképpen idősíkokban szeletelve kell megjelenítenünk.

[1] Dr. Selinger Sándor 1945. június 28-án született Nagybányán. Fizikus-informatikus, c. egyetemi docens (Budapesti Műszaki Egyetem). Korábban Intézetvezető a Gábor Dénes Főiskolán, Kolozsvár – Budapest. e-mail: selinger.sandor@gmail.com

Tanulmányunk első részében[2] felmerült a kérdés, hogy ezeknek az egyháztörténeti eseményeknek a megértését nem segíti-e elő olyan szakterület, mint a *térinformatika*, mely ezen események térbeli elhelyezkedésére is rávilágítana. Erre határozott igenlő választ adtunk.

A térinformatika szakterülete segíthet megérteni, hogy az egyháztörténeti kutatások során az Erdélyi Unitárius Egyház keretében *hol, mikor* és *miért* alakultak ki az egyes egyházkörök: *anya-, társ- és leányegyházközségek, szórványok*.

Ismeretes, hogy sokféle digitális dokumentumban lehet alkalmazni térképeket, mint a képek egy speciális fajtáját. A térképek közös szemantikai tartalma az, hogy a valós földrajzi tér valamely szegmenséhez kapcsolható, az adott térrész elemeihez, részeihez tartozó, szétszórt adatokat tartalmaznak. Általában az adatok (objektumok), adatkörök jelentése lényegtelen, csak a földrajzi térhez való kapcsolatuk a közös bennük.

Az objektumok jellemzésére szolgáló tulajdonságok:

1. *geometria* – az objektum helyzeti (földrajzi) adatai
2. *attribútumok* – az objektumot leíró adatok, más néven tulajdonságok
   – objektumazonosító adatok (megnevezések, címek)
   – szakadatok (település, egyházközség, egyházkör, épített örökség stb.)
   – egyedi azonosító – az ún. geokód (kapcsolat a helyzeti és leíró, azaz alfanumerikus adatok között)
   – adatok minősége (opcionális)
3. *kapcsolatok*

Egy térinformatika alapú egyháztörténeti adattár esetében az adatok és adatkörök fogalmi köre jól definiált, és a mi esetünkben a földrajzi tér – Erdély – is jól meghatározott. Ezen túlmenően, a létrehozott térinformatikai adatbázis segítségével, a modellezés eszközeit is felhasználva, logikai műveletekkel mintegy „lejátszhatóvá" tehetők azok a folyamatok, melyek az Unitárius Egyház keretében, az elmúlt 450 évben, egyháztörténeti szempontból végbemehettek. A cél az unitárius tanok térbeli, földrajzi értelemben vett elterjedésének, ill. visszaszorulásának térinformatikai eszközök segítségével történő vizsgálata, azaz: az egyes idősíkokban megrajzolni az unitárius egyházközösségek térképét. Ezzel akár más megvilágításba is helyezhetők az egyes egyházközségek, egyházkörök, ill. az egyházi épített örökség tulajdonviszonyaiban lezajló történeti változások.

[2] Erdélyi unitárius egyházkörök térinformatika alapú történeti adatbázisa. KerMagv 2011/444–450.

Hangsúlyozni szeretnénk, hogy a kialakítandó adatbázis téridő szerkezete nem azt jelenti, hogy egy más típusú, új adatgyűjtésre lenne szükség. Ebben a szerkezetben az unitárius egyház különböző levéltári, könyvtári, ill. világhálós forrásokban jelenleg megtalálható vallástörténeti eseményeit, adatait rögzítjük. A nagy kérdés az, hogy az adatbázis alapja milyen eszmetörténeti, történeti kutatásokra, ismérvekre épüljön, és hogy a vallásváltás leírása milyen adatokból derül ki? Hogyan lehet ezt rekonstruálni?

A térinformatika lehetővé teszi, hogy a térbeli adatgyűjtést összekössük az időbeli eseményekkel, és egy geometriai alaprendszer keretében – térinformatikai adatbázis – megvalósítsuk az archív anyagok egységes kezelését, új információk létrehozását segítve ezzel elő.

Első olvasatban talán úgy tűnik, hogy az egyháztörténeti események vizsgálatának a térinformatikához (térinformatikai adatgyűjtéshez) nem sok köze lehet. Valóban, az egyháztörténeti eseményeket történeti források, speciális adatok (*püspöki vizitációk jegyzőkönyvei, egyházközségi számadáskönyvek*, *anyakönyvek, egyházi adók, népszámlálási statisztikák*) írják le. Ezekhez az adatokhoz, bizonyos forráskritika után, mindenképpen ragaszkodnunk kell. Bár ezzel egy „ingoványosabb talajra" léphetünk, több buktatóval is találkozhatunk. Hiszen egyre több az újabban előkerült forrásanyag, melyek térképi elemekkel kibővítve olyan nagytömegű információhalmazt alkotnak, hogy hagyományos eszközökkel ezekből egy rendszert alkotni már nagyon nehéz. Ezekből az információkból kell megszerkeszteni a „lebutított", akár csak egyetlen szóra, évszámra szorítkozó adattár sorait, oszlopait. Ezért van különös jelentősége a térinformatikának, mert ez az informatikus szemléletű „lebutítás" teszi elemzésre alkalmassá a rendszert a különböző egyháztörténeti események vizsgálatában vagy azok rekonstrukciójában.

Az egyháztörténeti eseményrekonstrukció alapinformációi nyilvánvalóan a történettudományokhoz kapcsolódó adatok. A térinformatika használatának az egyháztörténeti kutatásban nem az a célja, hogy más formában, egy digitális adatbázisban archiválja az adatokat, hanem arra nyújt lehetőséget, hogy ezeket az eseményeket térben és időben integrálva egy egységes geometriai alapra helyezze, és így végezze el az elemzést. A lényeg a következő: egy egységes, adott felbontású rendszerben kell integrálni minden olyan térképet, információt (szöveges- és képi-információt), amely szerepet játszik az egyháztörténeti események lokalizálásában. Tehát megpróbálni helyes választ adni arra, hogy *hol, mikor* és *miért* alakultak ki az egyes unitárius egyházközösségek, egyházkörök.

Az adatok ilyen térinformatikai integrálása után, ezen az alapon végezhető el az eseményrekonstrukció, az egyháztörténeti események lefolyásának valószí-

nűsített modellezése. A lekérdezés csak akkor lehet kielégítő, ha az adatszerkezet homogén, és az egyes témák egységes módon kerülnek feltöltésre.

A továbbiakban az eseményrekonstrukció során több tudományterület – történet- és műszaki tudományok – adatainak az integrálására van szükség, lásd *1. ábra*. A történelmi adatok esetében azonban az egységes homogén szemlélet nem mindig sikerül. Előfordulhat olyan eset is, amikor azzal találkozunk, hogy „nincs adat".

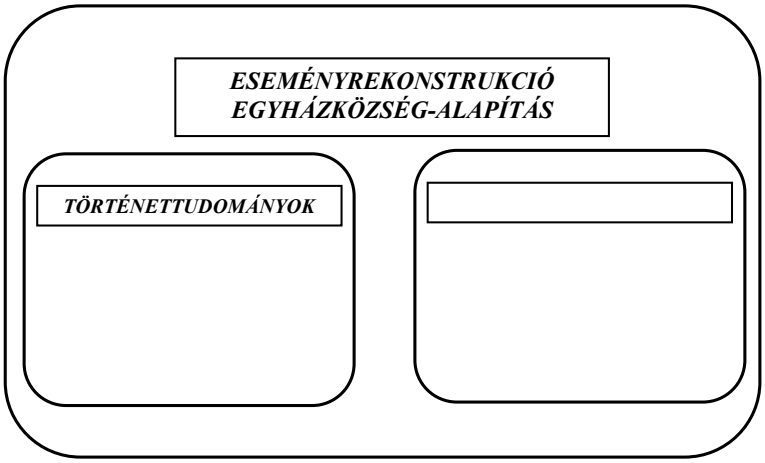

1. ábra

Az adatbázis-szerkezet szöveges és grafikus adatait a *2. ábrá*n jelölt elemek adják.

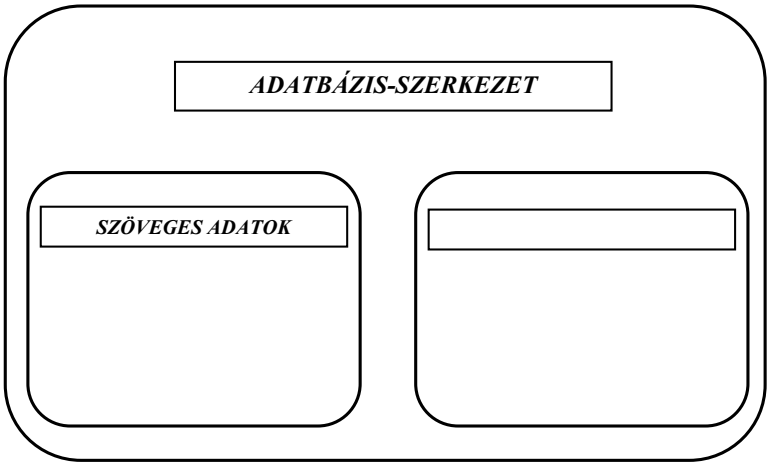

2. ábra

A térinformatikai rendszerben integrálandó adatokat célszerű táblázatos formákban összegezni, lásd *1. táblázat, 2. táblázat*. Ezekben a táblázatokban egyrészt az adott településen létrejövő, megmaradó, ill. megszűnt egyházközségek adatai, története, másrészt a megjelölt településeken található egyházi tulajdont képező épített örökség adatai *(templomok, haranglábak, lelkészi lak, iskolák-tanodák, nyomdák, kórházak-ispotályok)* műemléki adatbázisokban szokásos leírásoknak megfelelően kerülnek felsorolásra.

1. táblázat

TELEPÜLÉS NEVE (mai és régebbi)	EGYHÁZKÖZSÉG ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE	TEMPLOM ÉPÍTÉSÉNEK („BIRTOKBAVÉTELÉNEK", ELVÉTELÉNEK), ÚJ TEMPLOM ÉPÍTÉSÉNEK IDEJE	LEÁNYEGYHÁZKÖZSÉG	SZÓRVÁNY	MEGSZŰNÉS IDEJE

2. táblázat

EGYHÁZKÖZSÉG TELEPÜLÉSNÉV (mai és régebbi)	MŰEMLÉK SZÁMA Hsz.	MŰEMLÉK TÍPUSA	MŰEMLÉK STÍLUSA	MŰEMLÉK ÉPÍTÉSÉNEK IDEJE	RENOVÁLÁSOK, VÁLTOZTATÁSOK IDŐPONTJAI	RÖVID ÉPÍTÉSZETI LEÍRÁS	FOTÓK

A továbbiakban bemutatásra kerül az összes, ma nyilvántartott erdélyi unitárius település, függetlenül attól, hogy azok anya-, társ- vagy leányegyházközségek, illetve szórványok (3, 4, 6. ábrák).

Geometriai alapul Erdély, ún. magyarországi EOV-vetületű (EOV – Egységes Országos Vetületi) térképét használtuk fel. Ez majdan nagyban hozzásegít ahhoz, hogy a teljes, 2012 júniusától újra egységes Magyar Unitárius Egyház egyháztörténetét integráljuk. Az adminisztratív határok (jelenlegi megyehatárok) és a vízrajz ábrázolása mellett fontos kiegészítő információt jelentenek a megyei és az országos úthálózat, a domborzati adatok (pl. a magasabb hegységek). Erre a geometriai alapra vittük fel a települések helyét, melyekhez kapcsolódnak az attribútum-táblázatok a szükséges információkkal (lásd a fenti táblázatokban feltöltendő adatokkal).

Az egyes unitárius településeknek e geometriai alapra történő feltüntetése után került sor a jelenlegi egyházi adminisztráció szerinti egyházköri határok

megrajzolására, lehatárolására. Ennek során több szempontot is figyelembe vettünk, az egyik az aktuális adminisztratív határok, azaz a megyehatárok figyelembevételével történő lehatárolás (3. ábra, 4. ábra). A másik szempont az út- és vízhálózat szerint történő lehatárolás (5. ábra, 6. ábra). Tesszük ezt azért, mert a víz- és útrajznak, a domborzati viszonyoknak is fontos információhordozó szerepe van. Természetesen a lehatárolás esetében figyelembe vehetők más megközelítési szempontok, pl. néprajzi tájegységek is.

Ezeket a lehatárolásokat más és más idősíkokra vetítve, vagy a korabeli közigazgatási egységben vizsgálva, további következtetések vonhatók le az unitarizmus elterjedtségére vonatkozóan. A leíró adatbázist úgy kell megalkotni, hogy annak segítségével a fontos egyháztörténeti fordulópontok kimutathatóak legyenek.

Bibliográfia

1. Selinger Sándor: *Erdélyi unitárius egyházkörök térinformatika alapú történeti adatbázisa.* KerMagv 150. évf (2011) 444–450.

2. Selinger Sándor: *Műemlékek térinformatikai alapú katasztere.* Térinformatika 2000/7. 12.

3. Balogh F., Selinger S., Winkler G.: *Erdélyi műemlékek adatbázisa.* XI. Országos Térinformatikai Konferencia, Szolnok, 2001 szeptembere, 14–15.

4. Selinger Sándor, Winkler G.: *Erdélyi magyar műemlékek*. Térinformatika 2004/5. 2.

5. Selinger Sándor: *Erdélyi magyar műemléki adattár felépítése térinformatikai módszerekkel*. 2005 (tanulmány)

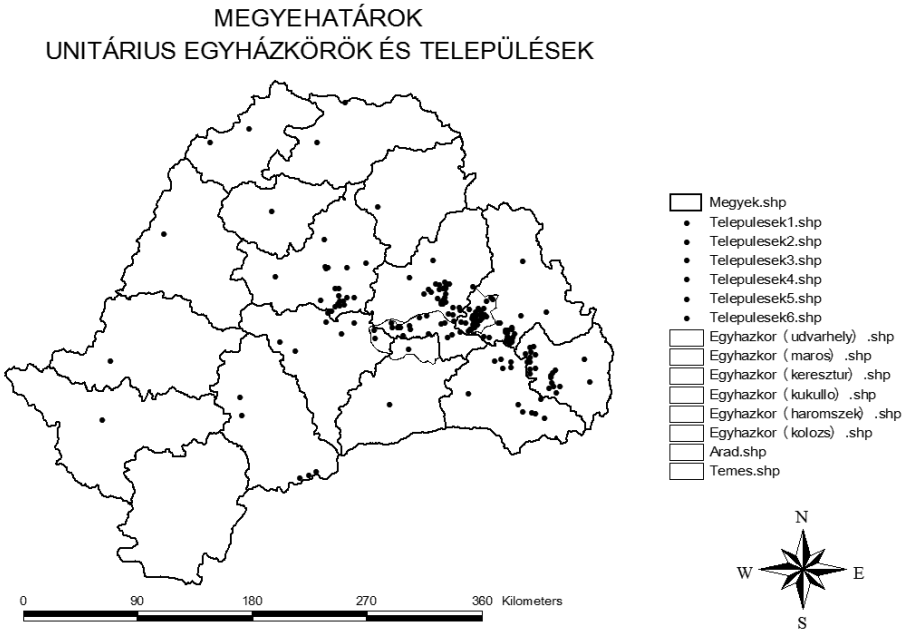
MEGYEHATÁROK
UNITÁRIUS EGYHÁZKÖRÖK ÉS TELEPÜLÉSEK
Megyek.shp
Telepulesek1.shp
Telepulesek2.shp
Telepulesek3.shp
Telepulesek4.shp
Telepulesek5.shp
Telepulesek6.shp
Egyhazkor (udvarhely) .shp
Egyhazkor (maros) .shp
Egyhazkor (keresztur) .shp
Egyhazkor (kukullo) .shp
Egyhazkor (haromszek) .shp
Egyhazkor (kolozs) .shp
Arad.shp
Temes.shp
0 90 180 270 360 Kilometers
N
W
E
S

3. ábra

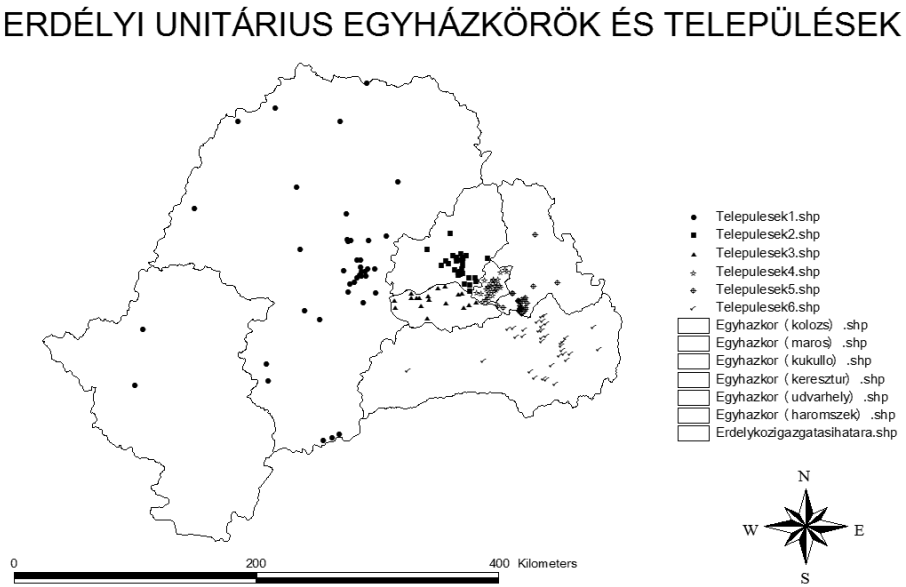
ERDÉLYI UNITÁRIUS EGYHÁZKÖRÖK ÉS TELEPÜLÉSEK
Telepulesek1.shp
Telepulesek2.shp
Telepulesek3.shp
Telepulesek4.shp
Telepulesek5.shp
Telepulesek6.shp
Egyhazkor (kolozs) .shp
Egyhazkor (maros) .shp
Egyhazkor (kukullo) .shp
Egyhazkor (keresztur) .shp
Egyhazkor (udvarhely) .shp
Egyhazkor (haromszek) .shp
Erdelykozigazgatasihatara.shp
0 200 400 Kilometers
N
W
E
S

4. ábra

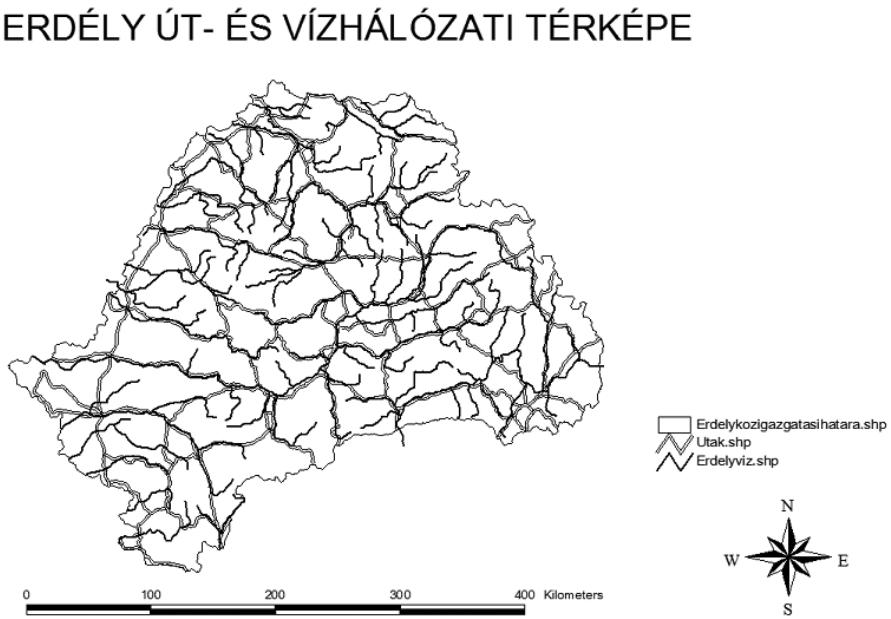
ERDÉLY ÚT- ÉS VÍZHÁLÓZATI TÉRKÉPE
Erdelykozigazgatasihatara.shp
Utak.shp
Erdelyviz.shp
N
W
E
S
0
100
200
300
400 Kilometers

5. ábra

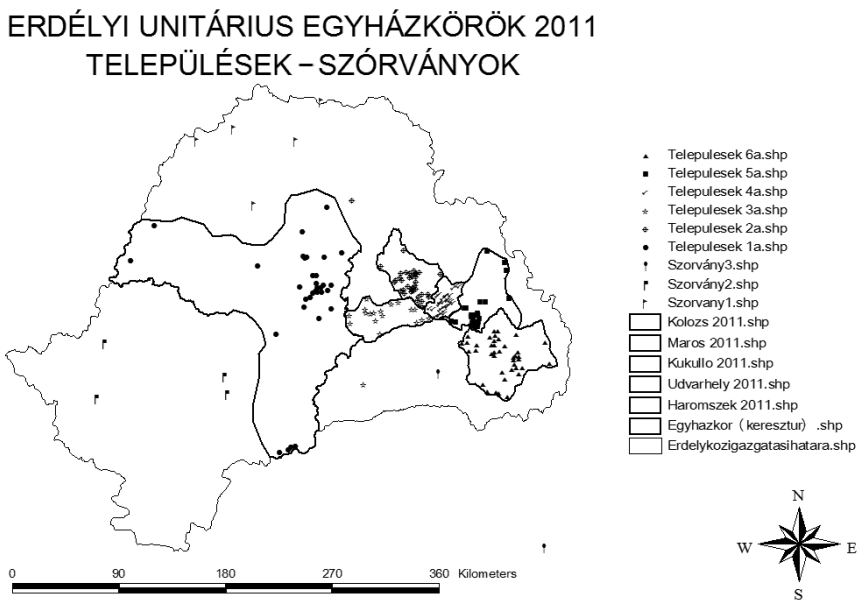
ERDÉLYI UNITÁRIUS EGYHÁZKÖRÖK 2011
TELEPÜLÉSEK – SZÓRVÁNYOK
Telepulesek 6a.shp
Telepulesek 5a.shp
Telepulesek 4a.shp
Telepulesek 3a.shp
Telepulesek 2a.shp
Telepulesek 1a.shp
Szorvány3.shp
Szorvány2.shp
Szorvany1.shp
Kolozs 2011.shp
Maros 2011.shp
Kukullo 2011.shp
Udvarhely 2011.shp
Haromszek 2011.shp
Egyhazkor (keresztur) .shp
Erdelykozigazgatasihatara.shp
N
W
E
S
0
90
180
270
360 Kilometers

6. ábra

Nagy Gizella

Köszöntő a Berde-serleggel a 2012. évi főtanácsi ülés közebédjén*

Főtisztelendő Püspök Úr, Főtanácsi Tagok, kedves Vendégek!

Önökhöz szólni nagy megtiszteltetés számomra. Ha jól számolok, 1899 óta én vagyok az ötödik nő, akit az a megtiszteltetés ért, hogy köszöntőt mondjon a Berde-serleggel.

Berde Mózesről sokat hallottam, de a Berde-serleggel mondott köszöntőkről keveset tudtam. Ezért minden köszöntőt végigolvastam, amihez hozzájutottam. Az unitárius egyház jótevő fejedelmének a méltatása mellett a legtöbb köszöntőben benne van a panasz, a fájdalom, de benne van az élni akarás, az egyházféltés és az összefogásra való biztatás is.

Önök most joggal teszik fel a kérdést, hogy vajon miért jutott nekem ez a megtisztelő feladat, hiszen nem vagyok főtanácsi tag. De tagja vagyok annak az egyháznak, amelynek férfitagjai mindig nagy elismeréssel szólnak az asszonyok meghatározó szerepéről a családban, egyházban, társadalomban egyaránt. Én most elsősorban azokat az asszonyokat szeretném képviselni, akik megpróbálják szebbé tenni az egyházi életet, akik soha nem fáradtak, ha asztalt kell teríteni, és mindig ott vannak, ahol két szorgos kéz munkájára szükség van.

Szólni kívánok annak a nemzetközi nőszervezetnek a nevében is, amelyik nélkül nem jött volna létre – az erdélyi unitárius asszonyok életében először – az a nagyméretű találkozó, amelyre 12 ország képviseletében idejött a világ, hogy az unitarizmus szülőhazájában találkozzon velünk. Ez a találkozó több héten át az unitáriusok felé fordította a média figyelmét, nemcsak itt Erdélyben, hanem a határokon túl is. Asszonyainknak sikerült kilépniük az álmok világából. A talál-

* Elhangzott Kolozsváron, 2012. november 24-én.

kozón megfogalmazott közösségépítő tervek összefogásra ösztönöztek, és a munka nemcsak elkezdődött, hanem folytatódik is.

Ha visszamegyek kicsit a történelemben, felteszem a kérdést, hogy 1815 decemberében Berde Mózes édesanyja vajon miről álmodott, amikor egyetlen kicsi fiát a karjaiba vette? Akkor még nem sejthette, hogy az ő legféltettebb kincsét, azt a parányi emberkét egyszer népe szabadságáért halálra ítélik. Ezt az ítéletet megváltoztatták ugyan, de csak három hónapi siralomház után tudatták vele. Négyévi várbörtön következett, de ifjúkori álmát ez sem törte meg. A nagy elhatározás, hogy életét a közjó szolgálatába állítja, csak megerősödött. Tudásával nemcsak egyházát szolgálta eredményesen, hanem székely népének felemelkedését, jogtalanul elvett javainak visszaszolgáltatását is. Azért élt, hogy másoknak adjon.

„*Egész életemben, úgyszólva gyermekségem óta, egy szent czélért küzdöttem, sokszor gúny és nevetség tárgya voltam, rongyosan jártam, magamtól minden élvezetet megvontam, csak hogy az elémbe tűzött nagy czélt megközelítsem; meg akartam mutatni, hogy szegény legény is hasznára lehet a társadalomnak, az emberiségnek, nemzetének erős akarattal.*"

Erős akarata volt a motorja annak a sajátos életvitelnek, aminek a rendjét és szabályait saját maga alakította azért, hogy élete nagy álma ne csak beszéd, hanem valóság legyen.

Isten szabad világot teremtett, de jól meghatározott belső rendre építette. A teremtés célja és a teremtett szerepe közötti harmónia volt az ősi rend megtartó ereje. Az emberi test harmóniáját is a rend, a szabályok tartják életben. A szívem nem teljesítheti kötelességét, ha nem biztosítom a neki kijáró jogokat. Megbetegszik és meghal. Engem, a lelkész társát a szívem hangja hívott ebbe az egyházba. Nem kellett vezekelnem azért, mert megváltoztattam vallási identitásomat. Időt kaptam, és ezért nem is kellett kényszerítsen senki, meg voltam győződve, hogy ez az én szabadon választott vallásom.

Szabad egyházat örököltünk, de a szabadságnak is megvannak a szabályai.

Meg vagyok győződve, hogy egyházi törvényeink nem azért születtek, hogy kényszerzubbonyként szolgáljanak, hanem az egyház belső harmóniáját hivatottak megtartani azért, hogy a szervek ne betegedjenek meg, és hogy az egész ne hulljon haldokló darabokra.

Berde Mózes azt mondta: „*Én csak embert akartam nevelni, mert ebből idővel kitelik az úr is.*" Minden anyának ez a nagy álma, gyermekéből teljes értékű embert nevelni, és talán ez életünk legnagyobb kihívása.

Meg vagyok győződve, hogy mi itt, most mindannyian tudjuk és értékeljük Berde Mózes nemes törekvését és egyházmentő céljának jelentőségét. Vajon hol

tartana ma unitárius egyházunk az ő adománya nélkül? Vajon hány diáknak vált volna lehetetlenné a továbbtanulás az ő életfilozófiája nélkül, miszerint: „*A vagyon arra való, hogy birtokosa általa független lehessen s a fölöslegből jót tehessen.*"

Meggyőződésem, hogy mi mindannyian magunkénak tekintjük ezt a kijelentést, és van a mi zsebünkben is egy Berde-cipónyi fölösleg. Nem több, csak egy cipó ára, hogy juttassunk belőle azoknak, akiknek sokkal kevesebb van, mint nekünk, és azoknak, akik ott próbálnak megmaradni unitáriusnak, ahol még a nyelvünk is szálka a másik szemében, nemhogy a vallásunk.

Berde Mózes 1888-ban írta meg utolsó végrendeletét, ami az első kettő elhatározását erősítette meg, miszerint vagyonát egyházának adományozza. Nem magának és nem is azért gyűjtött, hogy öregségében valaki majd elgondozza érte. Ma már mindenki igyekszik úgy áldozni a közjóért, hogy abból neki is haszna legyen, vagy legalább megtérüljön, amit beruházott.

Én tudom, hogy akik itt vannak, mind ismerik az unitárius egyház 444 éves történelmét, és tudom, hogy mindannyiunk feltett szándéka tenni azért, hogy egyházunk ne a személyi ellentétek melegágya legyen, hanem a bátor kiállás egyháza maradjon.

Mivel a hit Isten ajándéka, hiszem, hogy a lelkiismereti és vallásszabadság törvénye, amelyet Dávid Ferenc örökül hagyott ránk, segít szabad választás által jó döntést hozni, és senki sem érzi kényszerítve magát vallása elhagyására azért, mert párját szíve legtisztább érzései alapján választotta ki.

Tizenkét évvel a 20. századforduló előtt Berde Mózes olyan nemes cselekedetre szánta magát, amit nem szabad soha elfelejteni. Most, 12 évvel a huszonegyedik századforduló után, 2012-ben szánjuk magunkat mi is hagyományteremtő, nemes cselekedetre, és ne sajnáljuk felajánlani az egy cipó árát minden alkalommal, amikor a Berde-serleggel pohárköszöntőt mondanak. Hiszem, hogy megsokszorozódik, és nem leszünk szegényebbek általa.

Ilyen gondolatokkal emelem a Berde-serleget, az emlékezés, a tiszteletadás és a cselekvés poharát unitárius egyházunk és népünk minden tagjára, és kívánom, hogy Isten adjon nekünk kellő bölcsességet és erőt, hogy életünket a türelem, az elfogadás, a megértés, a jó szándék és a szeretet töltse ki.

Péterffy Gyula

Az unitárius egyházi zene[1]

(…) A keresztény ember Urának, Istenének tiszteletére zenei formába öntötte mindazt, amit szóval, imádsággal kifejezni nem tudott. Az így kialakult közös éneklés a keresztény istentiszteletnek jelentékeny alkotórészévé vált. Az első keresztények félénk hangú zsoltárai, himnuszai a keresztény egyházak megalapításával együtt terjedtek, és idővel mint keresztény egyházi zene, hatalmas művészetté fejlődött. Egyházi zeneművészet fogalmán tehát mindig Istent dicsőítő vagy emberi vallásos érzéseket kifejező zenei megnyilatkozásokat kell értenünk.

A hangszeres zene a kereszténység első idejében száműzve volt az istentiszteletből. Csak a 8. század táján nyert bebocsátást a templomba az orgonának valami kezdetleges formája. I. u. 1000 körül más soksípú orgonákat építenek templomi használatra.

Az a zenei stílus, melyet a középkor nagy mesterei: Ambrus püspök, Nagy Gergely pápa, Palestrina, s mások kiépítettek, nem felelt meg már többé az újkor követelményeinek. Nem volt az a bonyolult stílus, elsősorban a reformáció céljaira szolgált. Az új istentiszteletnek új stílusúnak kellett lennie, ami az egész gyülekezetet összekapcsolja.

Mint régen a kereszténység, úgy most a reformáció sem hozott egyszerre új stílust az egyházi zenébe. Eleinte csak a latin szövegek nemzeti nyelvre való átültetésére törekedtek a reformátorok. Minthogy a protestánsok is az éneklést az istentisztelet lényeges részének tekintették, a protestáns vallás első hirdetői és

[1] 1974 decemberében, az unitárius énekeskönyv 50 éves jubileuma (9. kiadás) alkalmából Péterffy Gyula, a teológia egykori zenetanára papírra vetette, és az irattárba helyezte az unitárius egyházi zene fejlődéséről írott gondolatait. A hosszabb terjedelmű gépelt dolgozat eredetileg egy lelkésztovábbképző tanfolyamon hangzott el. Folyóiratunkban legutóbb Fekete Csaba debreceni levéltáros, az egyházzene kiváló kutatója közölt tanulmányt énekeskönyvünkről. A 2013. évi Unitárius Kalendáriumban Mezei Csaba, a kolozsvári Írisztelepi egyházközség lelkésze osztotta meg egyházzenénkkel és énekeinkkel kapcsolatos gondolatait. Péterffy Gyula 1974-ben egyebek mellett ezeket írta: „*De, – meg kell mondanunk, hogy nem ezt vártuk, – nem a régit, a már 50 éves énekeskönyv újra kiadását. Nem, – egészen új – alaposan átdolgozott énekeskönyvet szerettünk volna látni, – erre lenne szükség, ez kellett volna.*" Az énekeskönyv változatlan 15. kiadása után talán nem lesz fölösleges közreadnunk Péterffy Gyula tanulmányát. A szerk.

követői kezdetben legnagyobb részt a katolikus énekköltészetből vettek át a templomi áhítatossághoz szükséges énekeket, s alakították át a saját hitelveiknek megfelelő módon. A protestáns énekszerzők azonban lázas buzgalommal és lelkesedéssel kezdték fordítani a zsoltárokat. Legsikerültebbek, legnépszerűbbek a Clemens Marot és Théodore de Bèze francia zsoltárfordításai, Loys Bourgeois genfi kántorok és Claude Goudimel zeneszerző által francia népdalok felhasználásával szerzett zsoltárdallamok lettek. E zsoltárok magyar fordítását először a mi unitárius Bogáti Fazakas Miklósunk adja a 16. században. Követik őt 1607-ben Szenczi Molnár Albert zsoltárfordításai, melyek a protestáns egyházakban leginkább elterjedtek. A zsoltárok dallamai, habár megmaradtak, eredeti változatos ritmusuk az idők folytán a magyar nyelv hangsúlyainak követelménye miatt elveszett. A zsoltárok idővel dicséretekkel és alkalmi énekekkel egészültek ki, hazai és idegen szerzők műveivel.

A hangszeres muzsikát reformátoraink is száműzték az istentiszteletből. Hogy kivették az orgonát, nem szabad arra következtetnünk, hogy félreismerték a zenének, az éneknek nagy hatását és szükségességét az istentiszteleteken. Ezen ténykedésükben nem vezette őket egyéb, mint az idő követelményei és a reformáció első nagy küzdelmeiben támadt szükségszerűség. Maga Dávid Ferenc is feljegyezte *Rövid magyarázat* című könyvében, hogy a trombitákat és az orgonát még 1550-ben kizárták a templomból.

(…) Unitárius liturgiánkban nem öncélú művészet a zene; szertartásaink szerves része. Célja: Isten dicsőítése s a hívek lelki épülése, s mint ilyen, évszázadokon át csak a gyülekezeti énekkel kapcsolódhatott be. Orgona hiánya miatt hangszeres zenéről, művészi egyházi zenéről nem is beszélhetünk. Templomainkban a 19. századig orgona sem volt. Nekünk unitáriusoknak legkésőbb vált édes gyermekünkké ez a nagyszerű hangszer, mely az emberi szív minden érzését képes kiváltani, sőt megnemesíteni.

Első orgona a kolozsvári templomban épült 1806-ban, s ezután lassan-lassan a többi.

Ma már minden gyülekezetnek hű vágya, hogy orgonaszó mellett énekelje az Istent dicsőítő és magasztaló zsoltárokat. Amíg orgona nem volt, a kántor a templom közepén elhelyezett énekeskönyv-tartó állvány mellett olvasta a szöveget és vezette az éneket. Egy Mészkőről származott szép, festett tulipános díszítésű éneklő állvány ma is látható a püspöki irodában. Felirata: „Tsoma Gergely maga költségével tsináltatta. 1776-ban." Az énekvezető leginkább az „oskolamester" volt, aki tanított is. De volt önálló kántor is – valaki hozzáértő. Ahol magasabb osztálybeli tanulók is voltak, ott a tanulókból alakított „kantus" (énekkar) énekelt. Ha egyik sem volt, a pap vezette az éneket.

A mi unitárius egyházi zenénket tulajdonképpen ma is a gyülekezeti ének jelenti. Templomainkban alig hallani mást, csak kivételes, ünnepélyes alkalmakkor néhány szóló vagy karéneket. Jobb orgonistáktól, énekvezérektől kisebb prelúdiumokat. Nagyobb orgonákkal rendelkező városi és vidéki templomainkban ritkán, – a kolozsvári templomban ünnepi istentiszteletek alkalmával egy-egy orgonaművet hallhatunk, néha ún. templomi hangversenyt.

Lássuk először: mi tulajdonképpen az egyházi vagy gyülekezeti ének, s milyennek kell lennie?

Az egyházi ének, vagy nevezhetjük templomi népéneknek, költői alakba foglalt megzenésített imádság, amit vallásos ember nem a maga gyönyörködtetésére, hanem az Isten dicsőítésére, magasztalására énekel.

Tárgya nem lehet más, mint Isten tisztelése, imádása. Célja: nem művészi hatás, hanem a hívek lelkében az áhítatos hangulat felkeltése és kifejlesztése.

Az egyházi éneknek – úgy a világinak is – két alkotóeleme van: szöveg és dallam.

A szöveg az értelem hordozója, a dallam az érzelem kifejezője.

E két alkotóelem egybeforradása, egybeolvadása adja az egyházi éneket.

Az egyházi ének szövege elsősorban imádság kell, hogy legyen, nem elmélkedő, prédikációszerű.

Másodsorban, tartalmában és formájában ki kell, hogy fejezze az egyház, a hívek hitvallását.

A dallam vagy melódia, ahogy meghatározni szoktuk, különböző magasságú hangok egymásutánja, amely önmagában egységet képez, ritmusa és gondolati tartalma van. Az egyházi dallam tulajdonságaiban szép kell, hogy legyen, áhítatos, szelíden hajló, nagy ugrások nélküli, mentes minden világiasságtól, melódiában, előadásban, szövegben egyaránt. Nem emlékeztethet az egyházi ének világi melódiákra, nem lehet édeskés dallam, sem pedig valami érzelgős vagy szerelmi ének. Legyen megfelelően kis terjedelmű. Egyszerű, könnyen énekelhető. Tökéletesen simuljon a szöveghez, mind prozódia, mind hangulat tekintetében. Ritmikája egyszerű és világos. Romantikamentes, mert a magyar muzsika, a magyar fül nem szereti a romantikát, nem bírja, és ezért tisztán nem is énekli, különösen a zeneileg képzetlen, falusi híveink. Szövegében és dallamában az istentisztelethez alkalmazkodó, szabatos, szép és áhítatra hangoló.

Egyszóval: legyen zeneileg értékes, tökéletességével művészi.

A legszebb szövegű és legalkalmasabb zenéjű egyházi ének sem ér semmit, ha a felsorolt feltételeknek nem felel meg.

Általános emberi természet, hogy a szép és a jó tetszik, az után vonzódik, kívánkozik.

Az egyházi ének két alkotóeleme – a szöveg és a dallam – egymáshoz különböző módon viszonyulhat:

1. Alárendeltségi viszony áll fenn, mikor a dallam csak járuléka a hangsúlyozottabban megszólaló szövegnek. Ez a recitáló (elbeszélő) éneklési mód. Ilyent találunk a mi egyházi zenénkben is a Passió elbeszélő, evangélista szerepénél.

2. Ugyancsak alárendeltségi viszony áll fenn akkor is, amikor a dallam szinte véget érni nem akaró áradása mellett egyetlen „Alleluja" szóra hosszú ideig tartó dallamokat, hangfutamokat (koloratúrákat), hangcifrázatokat énekelnek. Ezek az ún. jubilációk. Ilyeneket találunk a keleti egyház régi dallamvilágában, s a gregorián énekeknél.

3. A másik eset a mellérendeltségi viszony, amikor a szöveg és a dallam egyenrangú félként társulnak. Ebbe a csoportba sorolhatók a mi egyházi énekeink. Művészi szempontból a vers és a zene összeillő, hangulat-kifejezésében egyező.

Ha már a zene mint művészet liturgiánknak lényeges alkotó része, adva van a lehetőség, a mód arra, hogy ezzel élve, a zenét felhasználva, híveink vágyát, érdeklődését e művészet iránt felkeltsük, áhítatra szomjazó lelkét kielégítsük. Mivelhogy szertartásunk helye a templom, ahol a hívő lélek a művészet adta szépben nemcsak gyönyörködhet, ezen túlmenően e művészet művelésében cselekvően részt vehet, az énekkel a dal szárnyán teremtője felé fordulhat, Istenhez emelkedhet, mondván: „Hozzád megyek Uram, hozzád közel."

Ezért az egyházi ének és zene művelői – elsősorban az énekvezér-orgonista és a lelkész –, valamint annak eszközei – az énekeskönyv és az orgona – a már említett követelményeknek megfelelően jót, szépet, művészit, áhítatkeltőt kell biztosítsanak és nyújtsanak az áhítat, az imádság után vágyó híveknek.

Lássuk, megvannak-e a mi egyházi zenénkben ezek a feltételek, ezek az eszközök? Ének, énekeskönyv, orgona, Korál (egyházi énekeink orgonakísérete), énekvezér, lelkész és az ezekből adódó gyülekezeti éneklés, az éneklő gyülekezet.

Ha megvan, tegyük vizsgálat tárgyává, megfelel-e a célnak, a követelménynek, ha nem, lássuk, mi a tennivalónk a cél érdekében?

Egyházi énekeink vizsgálatát az alábbi szempontok figyelembevételével kell végeznünk:

1. Teológiai: amely az egyházi énekeink hitelvi kérdéseit vizsgálja és alkalmazza.

Az 1924-ben kiadott és ma is használatban levő énekeskönyvünk minden kiadás alkalmával több-kevesebb kihagyással, változtatással jelent meg. Hitelvi

szempontból az utóbbi is sok helyesbítést, kiigazítást kívánt. A lehetőségek határain belül a „Krisztus" szó Jézussal cseréltetett ki. Ugyanígy az 1954-ben megjelent és kiadott Passió is hitelvi és zenei szempontból teljes átdolgozást nyert. A szövegét egységes, összefüggő formában dr. Erdő János egyházi főjegyző és Lőrinczi László lelkész, a Nevelésügyi Bizottság elnöke állította össze. Zenei részét, az ősi melódia megtartásával, a szereplő személyek szóló (egyedüli), a tömegjelenetek (Turba) háromszólamú férfikarra való feldolgozását Péterffy Gyula tanár végezte.

2. Irodalmi és zenei: az énekek szövegét, verseit és a dallamokat vizsgálja formai és esztétikai szempontból.

Énekeink szövegét, ha nézzük, vizsgáljuk, láthatjuk, hogy az 1924-ben, elég nagy gonddal kiválogatott és íródott szövegek, versek közül az újabb és újabb kiadás alkalmával, mind több és több kimaradt és mással cseréltetett fel, mert a már említett követelményeknek nem feleltek meg teológiai, formai és esztétikai szempontból. Tudjuk, hogy sok-sok ének szövege, verse, mondhatni rendelésre, valamelyik meglevő dallam hangjegyeinek számához alkalmazkodva íródott. Az így „gyártott" ének-szövegek rendszerint nem szolgálnak az értelem gyönyörködtetésére, még kevésbé alkalmasak arra, hogy a szívet, a lelket imára indítsák, buzdítsák.

Mi legyen hát a mérték, melyet alkalmazva az énekek szövegeit ki kell válogatni, s az énekeskönyv anyagát majd összeállítani? Legyen biblikus, hitvallásos, könnyen énekelhető, hitelveinknek megfelelő, gyülekezeti használatba beillő, és mind szövegében, mind dallamában az egyházhoz méltó formájú, azaz egyszerűségében is művészi. Forma tekintetében a szöveg nyelvi tisztasága és helyessége legyen kifogástalan.

Egy 1861. évi Szépirodalmi Figyelőben Arany János a nagy költő így ír az egyházi énekekkel kapcsolatosan: „…Olvastunk néhány újabb korban keletkezett vallási éneket, de megvalljuk, egyikben sem találtuk azon negélykés nélküli, igaz, bensőséges, azon buzgó vallásos érzelmet, amelytől régibb énekeink jobbjai át vannak hatva. Igazság: itt is mint a költői produkció minden ágában, ha ez nincs, akkor a szép szavak árja: csak zengő érc és csengő cimbalom."

Aranynak ez a több mint száz éves intelme szólhat ma nekünk is.

Most e helyen nem feladatunk részleteiben bírálat tárgyává tenni az énekek szövegét. Ezt mindenki maga elvégezheti. Olvassa át az énekeskönyv anyagát figyelmesen, elejétől végig, nem hinném, ne látná meg, ne érezné meg sok-sok ének szövege költőietlenségét, a prozódiai hibákat, a rossz cezúrákat (metszete-

ket), a dallammal ütköző szöveghangsúlyok hibáit, sok helyt a szöveg profán vagy humoros kifejezéseit, magyartalanságait, az idegen fordításokból eredő nehézségeket és zökkenőket, mert jegyezzük meg, hogy a verses szöveg készítése, bármilyen alázattal és gondossággal készül, nem csupán szövegfordítás, hanem elsősorban művészi munka kell, hogy legyen.

Ez azt jelenti, hogy aki erre a munkára vállalkozik, tudatában kell legyen annak, hogy: minden nemzet költészete annyira sajátja, hogy el nem tulajdonítható. Átültethető, lefordítható más nyelvre is, de ez sohasem sikerülhet tökéletesen. Mert minden nyelvnek olyan sajátosságai vannak, melyek egy-egy nép gondolkodásának, észjárásának és vele érzelmének is egyéni jelleget adnak. (…) Ezért oly nehéz idegen szövegű dalokat, énekeket magyarra fordítani. Fokozza a nehézséget az is, hogy az idegen dallamot a vele társult idegen szöveg a maga lejtésére formálta. Így a magyar szöveg idegen dallam alá kényszerülve nem élheti saját életét, s a fordítót is igen nehéz feladat elé állítja. Ha a műfordító nem költő és nem zenész is egyben, munkája jól aligha sikerülhet.

Mindnyájunk előtt felmerülhet a kérdés: hol van, ki az, van-e nekünk ilyen, erre a munkára megfelelő emberünk? Gyorsan és bátran felelhetünk: nincs. Ez azonban nem jelenti azt, hogy megoldhatatlan a mi feladatunk. Megoldható, mert vannak költőink és vannak zenészeink. S ha e kettő összefog közös munkára, egy akarattal, egy cél érdekében, ha nem is tökéletes, de megközelítően jó munkát végezhetnek.

Énekeskönyvünk dallamanyagát nézve azt látjuk, azt állapíthatjuk meg, hogy sok az idegen forma, az idegen szellem, kirívó a sok dilettáns szerkezet közönségessége. Jellemző sokra az érzelgősség, a teljes semmitmondóság, következőleg hiányzik belőlük az egyházias forma. Említést nyert előbb az egyházi ének művészeti értékét mérő feltételek között az, hogy minden dallamnak tökéletesen simulnia kell a szöveghez, úgy prozódia, mint a hangulat tekintetében. Tudnunk kell azt: nem mindegy, hogy a dallamhoz írom a szöveget, vagy a vershez a dallamot. A nyelv zenéje építi meg a dallamot. Ez a dalköltészet egyetlen természetes útja. A zene értetővé teszi, még jobban kiemeli a költemény, a szöveg értelmét, amelynek a ritmusából született. A legszebb szövegű és legalkalmasabb zenéjű dal sem ér semmit, ha a szöveg prozódiája és zeneritmusa tökéletesen nem simulnak egymáshoz. Énekeinknél ez a technikai munka elvégzése nem jelent nehézséget. A jó dal ritmikáját hozzáigazítjuk a jó vers prozódiájához. Mit jelent ez? Ha az ének szövege magyaros lüktetésű hangsúlyos vers, akkor az első kívánság, hogy a dallam súlyos (ütemkezdő) hangjaira a szövegben is súlyos (szókezdő) szótagok essenek. Egyszerű, közismert népdal példával illusztrálva: Szeretnék szántani, hat ökröt hajtani, / Ha a rózsám jönne… stb. Láthatjuk, hogy

a *zsám* szótagnál már sántít a dal. Rossz helyre esik a hangsúly. Vagy: Beszegődtem Tarnócára bojtárnak, Jó legelője van ott a birkáknak… A *je* szótagnál is láthatjuk, hogy hibás a hangsúly.

Lássunk egyházi énekeink közül néhány példát. Persze nem a zsoltárdallamok közül, mert azok dallamának eredeti ritmusát nem találjuk énekeskönyvünkben. Az idők folyamán azok a francia versre szabott, francia népi dallamokból Goudimel és Bourgeois genfi kántorok által szerkesztett énekek ritmusa elmosódott, átalakult, más-más nyelvű szövegek kiejtése szerint módosult, kiegyenlített ritmusával sajátos ún. korál stílust hozott létre. Természetesen ez nem azt jelenti, hogy a leírt egész- fél- és negyed kottaértékek szerint kell énekelnünk, mert ha azt tennénk, nagyon elnyújtott áhítat nélküli, művészietlen lenne énekünk.

Megjegyezhetjük, hogy sok gyülekezetünkben elég rossz népi szokásból ezt gyakorolják. Igyekeznünk kell ezeknek a zsoltárdallamoknak a tempóját élénkebbé tenni, a szöveg kiejtése, elbeszélése szerint a szótagok hosszú vagy rövidségéhez alkalmazkodni. Ezzel értelmesebbé, érthetőbbé, az éneklést könnyebbé és szebbé tehetjük. Zsoltárdallamaink ritmusa, hangjegy értékelése még mindig kiigazítást kíván. Pl. a 2. számú „Isten szent házába bémegyek" a kotta ritmusa szerint így hangzik: „Is-tenszent há-zá-babé-me-gyek." Ennek a magyar szövegnek teljesen egyforma, egyenletes időmértékű, negyed hangjegy felel meg.

Még feltűnőbb ritmikai hibákat találunk a dicséreteknél, vagy más alkalmi énekeinknél a szöveg és dallam hangsúlyegyezése körül. Csak egy példát lássunk: A 24. számú „Nagy Istenünk…" kezdetű éneknél a negyedik sorban: „hitünk ha lanka- doz-nék…" stb.

A *lanka* után nemcsak hogy megállunk, még új lélegzetet is veszünk, hogy minél jobban kivághassuk, kihangsúlyozzuk a *doznék* szótagot. Ugyancsak kívánatos, hogy a szöveg hosszú szótagjára a zenében is hosszabb, a rövidre pedig rövidebb értékű hang jusson.

Énekeinknél ezt a metrum-kiigazítást a melódia megtartása mellett feltétlenül el kell végeznünk. Az ilyen hibákon a népénekeinknél és az egyházi énekeinknél is az éneklők ösztönösen változtatnak.

A fordításból származó szövegeknél nagy figyelmet és hozzáértést kíván, hogy a dallam eredeti ritmikáját meg nem sértő, de hozzáillő szöveget kapjon az ének. Sajnos, ebből a szempontból az idegenből fordított énekeink szövegei nem mondhatóak a legsikerültebbeknek. Pl. a 146. számú így hangzik: „É-desatyánkörö-kuroda fönn…" A tanulság e példákból az, hogy a szövegnek és a dallamnak kifejezésbeli összhangban kell lennie egymással. Ez az énekeinknél az által lenne elérhető, ha minden énekszövegnek (szakaszonként) saját dallama

lenne. Ehhez azonban nem tudunk alkalmazkodni, mert akkor nem csupán minden éneknek, hanem minden versszaknak külön dallamra lenne szüksége. Gondoljunk csak az egyes énekeink ellentétes tartalmi strófáira, ami ún. átkomponált éneket eredményezne. Ezeket pedig ebben a formában egyetlen gyülekezet sem tudná énekelni. Tagadhatatlan, hogy több színt adna az énekeskönyvünknek és a gyülekezeti éneknek, ha az énekszövegeket mentől több dallamra énekelnénk. Azonban itt tekintetbe kell vennünk a gyülekezet dallamhordozó, felfogó képességei határát is. Ebből a szempontból, ha énekeskönyvünket és gyülekezeteink dallamismeretét vizsgáljuk, nagyon meglepő képet kapunk. Mostani énekeskönyvünk háromszázhúsz éneket tartalmaz. Ebből önálló dallammal rendelkezik 144 és 10 temetési ének, összesen tehát 154 dallam. Megdöbbentő, hogy a 150 zsoltárból alig 30 van az énekeskönyvünkben. Azon énekdallamoknak a száma, amik gyülekezeti éneknek tekinthetők, közel 80-at tesz ki.

Gyülekezeteink dallamismeretét (repertoárját) ha számba vesszük, hihetetlennek tűnő számot kapunk. Kérésemre néhány fiatal énekvezér és lelkész egy éven át jegyezte a gyülekezettel énekelt és ismert énekeket, dallamokat. A kolozsvári énekvezér is rendszeresen naplót vezet az énekekről. E kimutatások szerint a kolozsvári gyülekezet dallamismerete szám szerint ezt mutatja: Kezdő- és derekas-ének 23, zsoltár 11, záróének 1, összesen 35. Töredelmes ének 2, hétköznapi 5, ünnepi 8, alkalmi 3, összesen 18. E két csoport együtt 43. Ezekből is legalább 10-et a gyülekezet nemigen énekel, csak az énekvezér, lelkészek, teológiai tanárok és teológusok.

Ha a kolozsvári gyülekezet csak 30%-át ismeri és énekli, csodálkozhatunk-e a vidéki gyülekezeteinken, hogy dallamismeretük a fent említett kimutatások alapján – szám szerint 25–30-ra tehető. Ez elég szomorú kép. Ez még nem nevezhető éneklő gyülekezetnek. Mi az oka ennek? Próbáljuk megállapítani.

Dallamismeretről lévén szó, a dallamokkal kapcsolatosan már megállapítottuk azt, hogy sok az idegen dallam. A zsoltárokról nem beszélek, mert abból több kellene, hogy legyen az énekeskönyvünkben. Ezen egy újabb kiadás alkalmával könnyen segíthetünk. A nehézséget, a bajt az idegen zeneszerzők dallamai okozzák. Nem vitatom, hogy ezek dallamai között vannak szépek, kedveltek, de általában, többségében nem használatosak, mert idegenek a magyar fülnek, a magyar ízlésnek. Aztán van elég szép számmal olyan énekdallam, ami nem üti meg a mértéket, nem való istentiszteletre. Hadd említsek néhány kirívó esetet: pl. a 256. zsoltár. „Ember tervez, oda lesz" a Salvation Army Music-ból származó dallam kezdete „Az én ludam…" kezdetű népdalunkra emlékeztet. Közepe táján pedig a Nyikó menti csűrdöngölő dallamra. Való ez a mi templomi, gyülekezeti énekeink közé?

Elébb azt mondtuk, hogy az egyházi ének legyen nagy ugrások nélküli. A 27-es „Szívünk szavát…" kezdetű nemcsak oktávot ugrik, hanem nonat – 9 hangot. Tudja ezt énekelni templomi gyülekezet? Nem! A 44-es: Hősök emlékünnepére gyártott, egy régi Zsakovszky-féle nagypénteki ének dallama elrontva, megtoldva két közbeiktatott taktussal, mert hát a szöveg úgy kívánta.

A 75-ös régi virágének, olyan jól pontozott ritmusú dal, hogy az újjal való pattogtatást is megköveteli.

Így nézve, vizsgálva énekeinket, láthatjuk, hogy bizony sok tennivaló, javítanivaló van énekeskönyvünkön.

Az énekek elrendezésével kapcsolatban is kifogásolható az, hogy a dicséretek közé zsoltárok vannak betéve. Miért nem maradhatott a zsoltár a maga helyén, a maga szövegével? Himnológiai tekintetben helytelen énekeskönyvünknek ilyetén való elrendezése, a zsoltároknak dicséretekkel való összekeverése.

Tudni kell azt is, hogy nem minden vallásos ének egyházi ének. Márpedig a mi énekeskönyvünk gyülekezeti énekeskönyv, aminek gyülekezeti énekeket kell tartalmaznia. Fontos, híveink kezébe olyan énekeskönyvet adni, amiből szívesen, örömmel énekelnek. Híveink nagy része szeret énekelni, ha az ének tetszik, ismeri és tudja, akkor, ahogy szokták mondani „torkaszakadtából fújja."

Az idegen eredetű vallásos énekeinket sem kell eleve elvetnünk, amennyiben hitelvi szempontból megfelelőek, vagy nem romboló hatásúak. Azokat gyűjtenünk, ápolnunk kell, mert nem egy közülük liturgiánkon kívül egyházi ünnepélyeken jól használhatóak, de nincs helye az énekeskönyvünkben, istentiszteletünk rendjében.

Az énekeskönyvünk most olyan, amilyen. Ezzel kell élnünk. De máris jelezhetjük az irányelveket, melyek szerint készülnie kell a jövő új énekeskönyvének:

1. Minél kevesebb változtatás, különös tekintettel a régi, hogy úgy mondjam – patinás – megszokott, beidegződött énekeinknél.

2. Hitelvi szempontból megfelelő.

3. A dallamoknál ritmikára való törekvés (de csínján!).

4. Dallam és szövegritmus egyezése.

5. Hangnemek mélyítése, mert érezzük, hogy igen magasak.

6. A melizmák (hajlítások) alkalmazása, megtartása ott, ahol azok a dallam szerves részét képezik.

7. Végül olyan énekek legyenek az új énekeskönyvben, melyek mind tartalmi, mind költői és zenei-forma tekintetében kifogástalanok és egyszerűségében művésziek.

A mi egyházunk éneklő egyház, egyházi zenét művelő közösség, ahol a hívek, a gyülekezet cselekvően részt vesznek az istentiszteleten, énekkel imádják, dicsérik az Urat. Egyházi zenénk hanyatlásának egyik tünete, hogy híveink kezdenek elszokni az énekléstől, az énekes közreműködés gyakorlatától. S ahol énekelnek, ott is (kivételek vannak) rosszul, vagy nem szépen énekelnek.

Próbáljuk meg híveinket ritmikusan, mérsékeltebb hangerejű, kifejezőbb és ízlésesebb éneklésre nevelni. Legyen az ének egyszólamú, ne terceljünk, mert főleg a zsoltárok, de régi és újabb dicséretek is, nemcsak hogy nem kívánják, de meg sem tűrik az ún. tercelést. De ettől függetlenül is a keresztény gyülekezet istentiszteletén maradjon meg a maga szép hagyománya mellett, s legyen neki elég annyi, hogy megtanul egy szólamban szépen, de valóban szépen énekelni, mert kétszeresen imádkozik az, aki szépen énekel.

Helytelen az éneklésnek az a módja, amikor egyes énekekből csak egy-két szakaszt énekelnek az istentiszteleten. Az énekeket végig kell énekelni. Az új énekeskönyv szerkesztőinek figyelemmel kell lenniük: ne legyen 6–8 szakaszos ének, csak annyi, amennyi fáradság nélkül elénekelhető.

Az énekek versszakai között nem játszunk, nem orgonázunk, nincs helye, nincs szükség közjátékra.

Említést kell tennem az egyházi éneknek az istentiszteletben való helyéről. Istentiszteletünknek, legyen az bármilyen – rendes, ünnepi vagy alkalmi –, megvan a maga liturgiai formája. Ez áll: ima, prédikáció és énekből. E három alkotóelemből bármelyik hiányoznék, az elvégzett istentiszteletei aktust hiányossá, csonkává tenné. Ebben a szolgálati rendben a gyülekezeti éneklés nem alárendeltségi, hanem mellérendeltségi viszonyban foglal helyet. Éppen ezért az istentisztelet rendjében meghatározott helyéről elhagyni, vagy mással helyettesíteni (énekkarral, szólóénekkel vagy más egyébbel) semmi körülmények között nem szabad. Minden ünnepi, vagy szertartási, vagy más programnak azután kell következnie. Ha az ünnepi vagy alkalmi istentisztelet kiegészítője a műsor (emlékbeszéd, üdvözlés stb.), ebben az esetben a záróéneket hagyjuk a végére. Végezetül zárjuk le a kérést azzal, hogy az ének mint az istentisztelet formai eleme, nem tekinthető a liturgia többi cselekménye egyszerű bekeretezésének, sem puszta díszítő elemének, vagy a közös éneklés alkalmas és hatásos formájának, hanem sajátos és nélkülözhetetlen része az Istent tisztelő szolgálatnak.

Mondtuk már, hogy az egyházi ének imádság. Így az imádkozásra való nevelésnek is egyik legjobb eszköze. Költemény, ami a formaérzéket és az ízlést is fejleszti. Dallama az éneknek, ha jó és szép, szintén ízlésre nevel. Vallásoktatásunkban tehát több időt és nagyobb gondot kell fordítani az egyházi énektanításra. Az éneklő gyülekezet megteremtését neveléssel, a gyermeknél kell kezdeni.

Az egyházi éneknek és zenének irányítója az énekvezér; ma legtöbb helyen a lelkész. Ezek hozzáértésén, ügyszeretetén, lelkiismeretességén, buzgóságán fordul meg, hogy mennyire tudjuk híveinkkel az egyházi zenét, az éneket megszerettetni, őket éneklésre szoktatni, a szertartás cselekvő részesévé tenni.

Az énekvezérrel kapcsolatban megjegyezhetjük azt, hogy sok helyen (ma nem, mert nincs) az egyházi éneklés nagymértékben való elhanyagolása az énekvezér szóló éneke miatt van, nem engedi a gyülekezetet énekelni.

Az énekvezér csak vezesse az éneket, és ne törődjék azzal, hogy az ő hangját mindig hallják. Az éneket pedig nem harsogó orgona-változattal, hanem szépen, összhangzatosan kísérje. Sajnos, mindez, amit az énekvezérrel kapcsolatban elmondtam, ma csak elmélet, mert a gyakorlatban énekvezér hiány miatt nehezen valósítható meg, feltéve, ha a lelkész nem hozzáértő. Ahol énekvezér is van, ott a lelkész és énekvezér harmonikus együttműködése kellene, hogy biztosítsa az elmondottak jó eredményét. Sajnos, e körül is sok hiba van, minek oka leginkább hiúság, önzés, anyagiasság, egymás meg nem értése („a kántorom" – nem az egyházközség kántora), lebecsülése és nem eléggé értékelése.

(…) Még csak két dolgot említek meg: a templomlátogatás fokozásához nagyban hozzájárul a környezet – a templom vonzóereje –, a külső, a kinézése. Templomainkra azt szokták mondani, hogy üresek, nincs semmi, ami megfogja, megragadja a belépőt. Többször láttam idegent bejönni a templomunkba. Néz, keres, és nem kapja, hogy mibe fogózzék, mibe kapaszkodjék, amivel magát Istennel összekapcsolja. Templomainkban az úrasztalán, a szószéken és az orgonán kívül más egyéb nincs. E három közül legtöbb baj az orgonával van. Annak rossz állapota, hangolatlansága és az énekvezér gyenge játéka nem hogy emelné, fokozná, hanem kimondottan romboló hatással van az áhítatra. Ezen is segíteni, javítani kell. Az orgona külsejével és elhelyezésével is sokat javíthatnánk templomaink vonzerején. Annak díszes formája, tisztán tartása, a karzaton eldugott helyről a templom nyílt, látható helyére való elhelyezésével templomainkat díszíthetnénk, megnyerőbbé, melegebbé tehetnénk és az „üres" jelzőtől megmenthetnénk.

Néhány szót a templomi hangversenyről: híveink szeretik, és szívesen hallgatják az egyházi hangversenyt, ha annak műsora érdeklődést keltő és főleg érthető. Amikor templomi hangversenyről beszélünk, illetve arra készülünk, ne feledkezzünk meg arról, hogy a templom imaház, ahol a művészet nem képezhet öncélt, és műsora is a hívek vallásosságának előmozdítását kell, hogy szolgálja. A műsort képezheti ének, énekkar vagy bármilyen hangszer orgonakísérettel. Leghelyénvalóbb templomban az önálló orgonaműsor. Az ének és hangszerszólók óvatosan alkalmazandók, mert leginkább ezeknél történik visszaélés, ízléstelen-

ség, ami bármilyen jóhiszemű tájékozatlanságából ered, végeredményben az egyházat rombolja, beviszi a világit az egyház falai közé. Gondolok a világi dallamokra és operaáriákra.

Legyen egyik fő feladatunk az, hogy híveink lelki életét az egyéni és gyülekezeti éneklés helyesebb és tudatosabb művelése által gazdagítsuk.

A gyülekezet mint közösség vegyen tevékenyen részt az áhítatos és szép énekével a templomi vagy templomon kívüli szertartásainkon.

Higgyük el, hogy egyházi életünk fokmérőjének tekinthetjük a gyülekezeti éneklést. Másképp kifejezve: az egyházi élet hőfokát és termékenységét legbiztosabban az énekléssel mérhetjük. Ahol van gyülekezeti ének, ott van éneklő gyülekezet, s ott van egyházi élet is.

A 150. zsoltár 2. szakasza is erre figyelmeztet:

Dicsérjétek őt kürtökben és ékes éneklésben,
Hegedűben, lantokban és hangos citerákban,
Az Úrnak zengedezzetek sípokban, virginákban,
És hangos orgonákban, örvendjetek az Istennek.

Kászoni József

Az ígéret földje[1]

Ezután fölment Mózes a Móáb síkságáról a Nebó hegyére, a Piszgá csúcsára, amely Jerikóval szemben van, és az Úr megmutatta neki az egész országot: Gileádot Dánig, az egész Naftálit, Efraim és Manassé földjét, meg Júda egész földjét a nyugati tengerig, továbbá a Délvidéket a Jordán környékét és a pálmák városának, Jerikónak a völgyét Cóarig. És mondotta neki az Úr: Ezt a földet ígértem oda esküvel Ábrahámnak, Izsáknak és Jákóbnak, és ezt mondtam: a te utódaidnak adom. Megmutattam neked, de nem mehetsz be oda. Ott halt meg Mózes, az Úr szolgája, Móáb földjén, az Úr akarata szerint.

(5Móz 34,1–5)

Családommal – feleségemmel és két gyermekünkkel – 1994-ben településünk át Erdélyből Magyarországra, egyházi szolgálatra szóló meghívást fogadva el. Az azóta eltelt idő folyamán nagyon sokan kérdezték tőlem – azok közül, akik régen ismernek minket és azok közül is, akik utólag tudták meg, hogy nem a mai Magyarország területén születtünk –: *Nos, hogyan érzitek magatokat új hazátokban? Mennyiben tudott otthonotok lenni a sorsotokká vált ország, amelyben éltek*? Anélkül, hogy hosszas magyarázatba kezdenék arról, hogy mi mindenben jelentett ez a hely újat, mást, szokatlant, gyakran jobbat, ritkábban rosszabbat eddigi

[1] Elhangzott a Magyar Unitárius Egyház főtanácsi ülésén, Kolozsváron, 2012. november 24-én.

lakhelyeinknél – Kolozsvárnál, a Székelyföldnél –, a kérdésre régebb is, most is egy skandináv mesével válaszoltam, válaszolok.

Élt egyszer valahol a messzi északon egy gnóm, egy erdei manó. Egy rengeteg erdőben lakott, fák gyökerei alatt. Ennek a manónak volt egy nagy vágya. A világon mindennél jobban kívánt magának egy szép, zöld színű vadásztáskát. Egész nap erre gondolt, egész éjjel erről álmodott. Egy napon aztán – talán éppen születésnapján – megkapta a régen óhajtott vadásztáskát. Álma egyszerre valósággá változott. És mit gondoltok, Kedves Testvéreim, boldog lett-e a manó? Talán örült valamennyire – főleg az első pillanatokban –, de kis idő múlva már így szólt magában: „*Szép ez a vadásztáska, nem mondhatom, hogy nem az, mégis van egy hibája: nem olyan szép zöld a színe, mint amilyennek én azt elgondoltam.*"

Nos, a mese egy olyan helyzetet jelenít meg, amely bizonyára egyikünk számára sem ismeretlen. Bizonyára mindannyian tapasztaltuk már azt az érzést, ami akkor fog el, amikor teljesül ugyan valamilyen *reményünk, álmunk, vágyunk*, de mégis valami űr marad bennünk, mert a beteljesülés nem azt, vagy nem úgy hozta, mint amit, vagy ahogyan mi azt elképzeltük.

Az idén múlt pontosan húsz éve annak, hogy először jártam Amerikában, ezen belül a nyugati parton található San Josében és San Franciscóban. Mivel nagyon kívánkoztam oda az addigiakban is, indulásom előtt gondolatban sokszor felvázoltam magamnak ezt az utazást: Elképzeltem a patakok kristálytiszta vizét, amely mellett esetleg táborozni is fogok. Olyannyira, hogy időnként annak már csobogásukat is hallottam; a tenger az óceán ezer árnyalatban tündöklő végetlenjét; a csodálatosan gyönyörű kaliforniai kéklő eget, az aranyló parti homokot, a hatalmas metropoliszokat övező hegyek szédítő magasságát; az erdő gyönyörű zöldjét, varázslatos zsongását. Aztán több-kevesebb, bevallott vagy titkolt csalódottsággal a szívemben tértem vissza Homoródszentmártonba. Mert a patak nem volt éppen olyan tiszta; az erdők zöldje nem volt éppen annyira ragyogó, mint képzeletemben; vagy a tenger, az óceán bizonyult néha szürkébbnek, barátságtalanabbnak a vártnál; vagy az ég borúsabbnak.

De ugyanígy képzeljük el mi magunknak a házasélet boldogságát is vőlegény menyasszony korunkban. Vagy ugyanígy engedjük szárnyra kelni gyermekeinkhez fűzött reményeinket. És aztán ezekben is kénytelenek leszünk csalódni: mert a házasságunk nem lesz olyan felhőtlen, mint amilyennek reméltük; gyermekeinkkel kapcsolatban nem teljesül minden szép álmunk, noha mi igyekeztünk mindent megtenni értük.

A vágy, az álom, a remény és azok beteljesülése között mindig van valamennyi – sőt sokszor óriási – különbség. Talán ez vezette a jeles görög filozófust, Platónt, az ideák tanának megalkotásához. Szerinte csak valaminek az elgondo-

lása, a szellemi képe tökéletes – ez az idea –, ennek *megvalósulása, anyagba öltöztetése*, talán éppen az anyag eredendő nehézsége miatt, szükségképp tökéletlen. Ezért tökéletesség csupán az ideák világában létezik.

Ezzel kapcsolatban figyeljük meg a Bibliában a teremtéstörténetről írottakat. Isten eszerint hat nap alatt teremtette meg a világot. A teremtést isteni mértékegységgel kell elképzelni, nem a mi 24 órás napi beosztásnak megfelelően. Megteremtette a világosságot és a sötétséget. Az eget és a földet. A növényeket és az állatokat. Végül a teremetés koronáját, az embert. És minden munkája után azt mondta az Isten, hogy *jó* az, amit teremtett. Azt mondta, hogy *jó, megfelelő, működőképes*. És nem azt, hogy tökéletes. Én úgy sejtem, hogy Istennek az lehetett a terve, és arra rendelte az embert, hogy munkája által – az ő elgondolása és akarata lapján – a tökéletesség felé mozdítsa a teremtett világot.

Nem tudom, játszott-e már valaki közületek, Kedves Testvéreim, azzal a gondolattal, hogy mi lett volna, ha a világot Isten tökéletesnek, befejezettnek és lezártnak, továbbfejlődni, alakulni, javulni képtelennek teremti. Egy ilyen világban az embernek nem lett volna egyéb tennivalója, mint napról napra élni termékeny fáradozás, munka, alkotás nélkül. Egy ilyen világ halálosan unalmas volna.

Felmerül a kérdés, hogy érdemes-e tervezni, álmodozni, ideákat „gyártani", ha a megvalósulásról eleve tudjuk, hogy tökéletlen lesz.

Unitárius keresztény emberekhez illően forduljunk újra a Bibliához. Mózesnek és népének a Kánaánt, a tejjel, mézzel folyó új hazát ígéri az Isten. Mózes – nyilvánvalóan – elképzeli azt, és ennek reményében küzd azért, hogy népét Egyiptomból, a szolgaság házából, a szabadság és az ígéret földjére vezethesse. Nem könnyű feladatot vállal. Egy nehezen vezethető nép, és egy választott népe lázongásait és bűneit nehezen megbocsátó Isten között kell állandóan közvetítenie. *De kitart*. Éveken, évtizedeken át, lankadatlanul végzi feladatát. Egyszer, csak egyszer hibázik – amikor elfelejti azt, hogy a sziklából nem ő fakasztott vizet, hanem Isten, ő csupán eszköze volt Istennek. De ez elég ahhoz, hogy – bár népét elvezeti az ígéret földjének határáig – ő maga ne mehessen be oda. Csak egy hegy tetejéről szemlélheti meg népe jövendő országát.

Sokáig, évtizedekig úgy gondoltam, hogy túl szigorú ez a büntetés Isten részéről, hiszen Mózes mindvégig hűséggel töltötte be küldetését. Míg egy nap, mintha hályog hullt volna le szememről: megértettem, hogy Isten miközben megbüntette, különös kegyelemben is részesítette prófétáját: Mózest.

Hogyan? Miért?

Azért, mert a vágyott, az elképzelt, a remélt mindig szebb, mint az elért. Azért, mert távolról minden megszépül: zöldebb az erdő, csillogóbbak a folyók,

dúsabbak a mezők, olyan tökéletes minden, amilyennek vágytuk, amilyennek álmodtuk. Isten éppen az alól mentette fel Mózest, hogy látnia kelljen a valóságot, és ezáltal elkerülhetetlenül csalódnia kelljen. Eszményi kép maradt meg a szemében az ígéret földjéről, amikor meghalt, és a Biblia szerint Isten maga temette el őt a Móáb földjén.

Miért tartottam szükségesnek ma mindezekről beszélni előttetek? Azért Kedves Testvéreim, mert sokan vannak olyanok, akik – bizonyos szempontból érthetően – az egyházban és annak intézményeiben pl. egyháztársadalmi szervezetiben, az egyház szolgálatában álló személyekben a tökéletességet keresik, s mivel nem találják – mert szükségképpen nem találhatják –, csalódottan fordítanak hátat mindennek.

Pedig sokan közülük hívőknek szeretnék tudni magukat továbbra is. Hiszek Istenben, olykor imádkozom is, mondják, de nem nyilvánosan. Betartom az erkölcsi szabályokat. Jótékonykodom, pénzt adok erre meg amarra a karitatív tevékenységre is. De nem akarok a szervezett egyház tagja lenni, nem veszek részt semmiben, ami a szervezett egyház életével kapcsolatos. Csalódtam bennük!

Ezt a csalódást sokszor az egyház anyagi igényei okozzák. Mintha az egyháznak nem volna szabad rászorulnia pénzre. Mintha az egyház számára nem pénzért végeznék a templomok és más épületek karbantartását; az orgonák felújítását, az egyházi iratok és könyvek nyomtatását!

Mintha az egyház ingyen kapná a vizet, a villanyáramot, vagy legalább a lelkészek ingyen utazhatnának, ha betegeket látogatnak, keresztelnek, esketni, temetni mennek. De gyakran okoz csalódást az egyházi szolgálattevők ilyen-amolyan gyarlósága is. Mintha ezek nem ugyanolyan emberek lennének, mint mindenki más! Mintha kötelező volna nekik angyalnak lenni!

Itt nem mentegetni akarom az egyház és az egyházi emberek – köztük a magam – nagyon is lehetséges vétkeit vagy hibáit, csupán arra akarok rámutatni, hogy nem lehetnek, nem lehetünk tökéletesek, mert az ideák világán kívül semmi nem tökéletes. És akkor igazságtalan ezt elvárni tőlük.

A június 28–30. között tartott zsinaton létrehoztuk a már korábban létező, meglévő Magyar Unitárius Egyházat. Annak Alaptörvényét és Szervezeti és Működési Szabályzatát. És alighogy megszületett, nemsokára felfedeztük annak hibáit, ellentmondásait, joghézagait, sok esetben szinte működésképtelenségét, egyszóval: tökéletlenségét.

Itt és most, az Úr 2012. esztendejének ún. téli főtanácsi ülését tartja az egységes Magyar Unitárius Egyház, amely alkalomból részt veszünk ezen az ünnepi istentiszteleten. Ne a tökéletességet keressük tehát egymásban – a hívek az egyházban vagy az egyház a hívekben; az egyházkörök a magyarországi egyházke-

rületben – hogy aztán csalódottan forduljunk el egymástól, hanem próbáljunk együtt a tökéletesség *felé* haladni. Annak az igének értelmében és tanításában, amit mi unitáriusok oly nagyon kedvelünk mindannyian: „*Legyetek azért tökéletesek…*” Mert csak Ő az, de teremtett világa, teremtményei sem azok, hanem csak jók. Legyünk jók, és minden dolgunkat szeretetben vigyük végbe. Egy tanulságot levonva magunknak a hallottakból: nagy dolgokat mi emberek amúgy sem tudunk véghezvinni, de kis dolgokat nagy szeretettel meg tudunk valósítani. Hát ebben segítsen meg minket, unitáriusokat, mindnyájunkat a gondviselő Isten, határon innen és túl, valamint a nagyvilágban. Ámen.

Lakatos Sándor

Karácsony, Jézus születésének örömhíre

„A világosság a sötétségben fénylik, de a sötétség nem fogadta be." (Jn 1,5)

Keresztény Testvéreim! Íme örömöt hirdetek Nektek karácsony ünnepén: A betlehemi csillag feltűnésének híre és a pásztoroknak megjelent angyalok dalos serege örömhangon zengik, és hozzák hírül idén is Neked, karácsonyt ünneplő jámbor keresztény testvérem, hogy Isten szeretete fényességgel tölti el a szenvedésben sínylődő világot, mert elküldte közénk szent Fiát, a mi igaz tanítómesterünket. Örüljünk és örvendezzünk, mert üdvözítő született ma nékünk, a betlehemi kis Jézuska!

Ünneplő gyülekezet! A fenti jelzőkkel és bibliai utalásokkal teletűzdelt körmondat már-már közhelyes is lehet, hiszen lényegét egyszerűen is el lehet mondani, talán valahogy így: *Karácsony, Jézus születésének örömhíre.*

Ebben az ünnepi istentiszteleti órában felteszem a kérdést: vajon kell-e nekünk karácsony ünnepén jelképekkel díszített körmondatokban szólni, ha a lényeget egyszerűen és érthetően is el lehet mondani? Jézus maga tanít a Hegyi Beszédben arról, hogy ne szaporítsuk feleslegesen a szót, beszédünk legyen egyértelmű, nem pedig felesleges fecsegés. Igaz, a vonatkozó bibliai helyen Jézus az imádkozásról szól, én mégis kérdezem, hogy karácsony ünnepén vajon kell-e nekünk hangzatos szólamokkal dicsérni az Istent? Sőt megkérdezhetem, hogy vajon szükséges volt-e az adventi úton heteken keresztül a karácsonyi készülődést szorgalmazni, és újra meg újra elmondani azt, amit minden hívő ember jól ismer? Mert a lényeg egy mondatban is kifejezhető: *Karácsony, Jézus születésének örömhíre.*

Nincs közöttünk olyan, aki először hallaná a születéstörténetet, hiszen már kisgyermek korunkban beleivódik emlékezetünkbe annak minden bibliai eredetű vagy néphagyományban megszületett jelképe, és nincs közöttünk olyan, aki ezt az egyszerű kijelentést éretlenkedve hallgatná.

Mégis fontos nekünk a csodálatos csillag feltűnéséről, a régi próféciáról, az angyali karról, a rémült pásztorokról, az útrakelő napkeleti bölcsekről és a betlehemi jászolbölcsőről idén karácsonykor is hallani. Azt hiszem, a mindenkori ka-

rácsonyt ünneplő embernek igénye van arra, hogy a minden évben újra ránk köszönő karácsonyi ünnepkörben az ünnep egyszerű tanulságát a jelképek és szertartások segítségével újraértelmezze, újra kézzelfoghatóvá tegye, benne önmagát ismételten felfedezze és megtalálja. Úgy hiszem, csak így válhat karácsony tanulsága mindenki számára egy folyton megújuló személyes élménnyé. De fontos ez számunkra azért is, mert Jézus születése keresztény ember számára olyan jelentőségű esemény, amely tőmondatban kifejezve túl egyszerű és megfoghatatlan.

Ellentmondásosnak látom azt a tényt, hogy bár a karácsonyi jelképek sokasága arra hivatott, hogy Jézus személyének különleges és fontos voltát hangsúlyozzák, és hogy az ünnep lényegét megfoghatóvá tegyék számunkra, mégis gyakran éppen ez a gazdag jelképvilág jelenti a problémát. A jelképek végtelen sora vonja el a mai ember figyelmét az ünnep lényegéről. Nekünk, templomi szertartásban is karácsonyt ünneplő keresztényeknek emlékeznünk kell arra, hogy a díszek, a dalok, a rigmusok, az ünnepi játékok, a konyhabéli ínyencségek és a gyermekeinket szereplésre bíró templomi ünnepélyek csupán eszközei annak, hogy az ünnep forgatagában figyelmünk a betlehemi Jézus személyére és az őáltala képviselt értékrendre irányuljon még akkor is, ha a jelképek teszik számunkra az ünnepet megfoghatóvá.

A világszerte létező számtalan karácsonyi hagyomány lenyűgöző változatosságot mutat. Az élő szokások és népi hagyományok egy része szigorúan bibliai alapú, azonban ez az ünnepkör számtalan népi eredetű hagyományelemmel gazdagodott. A vallási hagyományok, a népszokások, a jelképek jól megférnek együtt, ha a kapitalista reklámipar a jó ízlés határairól tudomást nem véve el nem torzítja azokat.

A népi hagyomány a betlehemes pásztorjátékokban probléma nélkül ötvözi a két bibliai születéstörténet jelképvilágát. Jól megférnek egymás mellett a kíváncsi pásztorok és az ajándékokkal hódoló napkeleti bölcsek. Sőt, a szabad képzelet szárnyán a bölcsek rendszerint királyokká nemesednek, és a pásztorok maguk is saját kincseikkel, vagyis sajttal, kolbásszal ajándékozzák meg a betlehemi kisdedet. Ez a változatos hagyomány és jelképvilág végtére is azt mutatja, hogy Jézus személyét és a karácsony jelentőségét milyen sokféleképpen képzelik el ma is az egyes közösségek. Nem mondunk újat azzal, ha megállapítjuk, hogy vallási értelemben minden közösség a maga lelki igénye, neveltetése és műveltsége szerint értelmezi az evangélium üzenetét, ezen belül Jézus személyét és a karácsonyi evangéliumot.

A Jézus személyével kapcsolatos szemléletbeli különbözőségek már a kereszténység első évszázadaiban is léteztek. Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint

maga az Újszövetség tartalma. Az Újszövetségben mind a négy evangélium egyéni módon, helyenként ellentmondásosan mutatja be ugyanazt a Jézust. Míg Máté evangélista a törvényt betöltő Jézusról, Márk a félreértett tanítóról, Lukács a minden testi és lelki bajokat gyógyító mesterről tudósít, addig János, egy mindenekfelett uralkodó rendező elvvel, a Logosszal vagy az Igével azonosítja Jézust. A négy evangéliumban összesen két, hagyományos értelemben vett születéstörténetet olvasunk (a Máté, illetve a Lukács szerinti evangéliumokban), melyek a maguk során részleteiben egymástól eltérő eseményekről írnak.

Az evangélium tartalmának szabad értelmezése eredményezte az egyes felekezetek közötti különbségeket is. A legfontosabb eltérések ugyanis éppen a Jézusról alkotott felfogásban mutatkoznak. Unitárius hitünk szerint nincs is ebben semmi kivetnivaló, hiszen az evangélium lehetőséget ad arra, hogy mindenki a maga felfogása szerint keresse lelkének üdvösségét. Mégis fontos lehet, hogy unitárius ember hitének megfelelően tudja értelmezni karácsonyi jelképeit, és gyermekeinek egy, a hitfelfogásunkkal összeegyeztethető karácsonyi örömüzenetet tudjon megtanítani.

Valahányszor karácsonyi műsort kell összeállítanunk gyermekekkel, diákokkal, azzal találjuk szembe magunkat, hogy a karácsonyi dalok és versek számtalan olyan elemet tartalmaznak, amelyek megzavarhatják a tiszta jézusi evangéliumot kereső embert. Talán Te is észrevetted már, Testvérem, hogy a karácsonyi születésnek örvendező dalocska esetenként hirtelen a szenvedésre, mártíromságra és halálra készülő Jézusról kezd szólni. Gyakran megütheti a fülünket, hogy a jászolbölcsőben gügyögő kis Jézuskáról valamiféle bűneinket megváltó, helyettünk szenvedni készülő, poklok sötétsége ellen küzdő isten-emberre terelődik a szöveg mondanivalója. Mondanivalóm egyik klasszikus példája a Ghymes együttes *Mária altatója* című közismert dalának a szövege. Az első szakaszban arról a meghitt helyzetről szól, amikor az anya az újszülöttjét ringatja, és elemi szeretetével édesgeti: *Jó estét, jó estét, Ég s Föld fia, / Te vagy a Jézuska, ő Mária, / Bátyád aranyos Nap sugara, / Húgocskád ezüstös Hold sugara. / Csicsíja, baba, csicsíja, baba, / Ne sírj, Máriánál van vacsora! / Tejet iszik az Isten fia, / Édes tejet iszik Isten fia.*

A gyönyörű karácsonyi legendárium elevenedik meg előttünk. A születés öröme, a kisgyermek ragyogása betölti a karácsonyt ünneplő keresztény ember lelkét. Igazi karácsonyi idill, ami az Élet születését ünnepli. Van-e, kell-e szebb és mélyebb misztérium, mint ez? A második szakaszban azonban már a következőket halljuk: *Keres már a katona, hogy elvezet, / Keres már a gazdag, hogy kinevet, / Keres a halál, hogy megszeret,/ Keres már a halál, hogy megszeret. / Zöldellik*

ágacska - a keresztfád,/ Ébred a magocska - töviskoronád, / Szeretne mégis ez a világ, /Szerethetne mégis ez a világ.

A fenti sorok hallatán az lehet az érzésünk, hogy a karácsonyi örömüzenet a húsvéti szenvedéstörténettel keveredve jelenik meg. Mintha a születés és remény örömét gonoszul beárnyékolná a szenvedés és a halál fekete gyászos félelme. Ha volt már ilyen benyomásod, karácsonyi dalok vagy versikék hallatán, tudnod kell, hogy nem vagy egyedül ezzel az érzéssel.

Hadd beszéljek arról, hogy a német evangélikus egyházban az utóbbi néhány évben egy érdekes jelenség figyelhető meg. A német protestánsok egy jelentős része a keresztény hit lényegét próbálja újraértelmezni. Egyes lelkészek szerint *lehet úgy kereszténynek lenni, hogy valaki nem a keresztre feszítés megváltás jellegét helyezi az evangélium középpontjába,* hanem a remény újjászületésének örömét. Jelképesen tehát a szenvedést és mártíromságot jelképező kereszt helyett a remény, a szeretet és a fény újjászületését jelképező bölcső kerül a vallási értékrend középpontjába.

A „megváltástan vitájának" nevezett eseménysorozat Németországban egy rádiós áhítatsorozat kapcsán robbant ki. Burkhard Müller, egykori bonni szuperintendens (püspök) 2009 húsvétjára készülve egy rádióadásban kijelentette: „*Nem hiszem, hogy Jézus a mi bűneink miatt halt meg.*" Ezzel a kijelentéssel az egyházfő szembehelyezkedett azzal a teológiai nézettel, amit a keresztény világ nagy többsége évszázadok óta szakadatlanul vall és tanít, nevezetesen, hogy Jézus világrajövetelének (kizárólagos?) célja és értelme az, hogy az emberiség bűnei miatt (helyett) szenvedjen a kereszten. A német lelkipásztor ezzel a kijelentésével kimondta azt, ami miatt a dogmakereszténység a történelemben az unitáriusokat sokszor számon kérte és kiutasította soraiból. Nekünk, erdélyi unitáriusoknak ez a fajta gondolkodásmód és hittani tétel nem újdonság, hiszen évszázadok óta ez hitünk alapja.

A szuperintendens kijelentése, mint ahogyan az várható volt, heves vitákat szült a német evangélikus egyházon belül, és nem csak ott. A tudósítások szerint több száz telefonhívás és levél érkezett az evangélikus rádióadó düsseldorfi központjába. A megszólalók között volt megrökönyödött és tiltakozó vélemény, de akadtak elismerő hangon szólók is. Az egyik hallgató ezt írta: „*Már gyerekkoromban is lelkiismeret-furdalásom volt emiatt, és szomorú voltam, mert egyszerűen nem tudtam belenyugodni abba, hogy ez a szegény Jézus már akkor az én buta bűneim miatt keresztre feszíttetett.*"

Nem is csoda – mondom én, válaszolva ennek a hallgatónak és a hasonlóan gondolkodóknak –, hiszen a mi hittani világunkból nézve a német egyházfő által megkérdőjelezett hittani tétel célja éppen ez: lelkiismeret-furdalást kelteni az

emberben, hogy cselekedeteiben és gondolataiban a „tökéletes hívő" minden percen a helyette szenvedő Krisztusra gondoljon.

Keresztény Testvéreim! Egyházam arra nevelt, hogy más hitét tiszteletben tartsam, de azt is megtanította, hogy Isten, mindenek teremtője és gondviselője, szerető Atya, aki szeretetből teremtette ezt a világot. Az én hitem szerint az üdvösségét kereső ember a szeretet által lelhet megbocsátásra és feloldozásra, nem pedig a lelkiismeret-furdalás táplálása által. Jézus az Isten és ember közötti kapcsolatot leggyakrabban egy ideális szülő–gyermek viszonyhoz hasonlította. Mi sem kézenfekvőbb szemléltetés tehát számunkra, mint egyszerűen Jézus tanítását felemlegetni. Meggyőződésem szerint a gyermeket szeretetben kell nevelni a jóra, sok bizalommal és türelemmel megelőlegezni, hogy saját maga találja meg a járható életútját. Nem hiszem, hogy a lelkiismereti zsarolás helyes nevelési forma lenne, és ez a gondolat megjelenik a vallaslélektan világában is.

Jézus tehát, amikor Istenről tanít, egy tökéletes szeretetről és egy tökéletes bizalmi viszonyról beszél. Ez tanításának legfontosabb tétele: szeretni az Istent és szeretni az embert. Jézus maga a tökéletes szeretet eszméjének tanítója, tolmácsa. Hitvilágunkban ő az, aki ezt az értékrendet szó szerint megszemélyesíti. Magától adódik tehát ünnepünk lényegének megfogalmazása: *Karácsony, Jézus születésének örömhíre.*

Karácsonykor a tökéletes szeretetnek a földi megjelenését ünnepeljük, vagyis a szeretetteljes bizalom megszemélyesítőjének a világra jöttét. Annak a Jézusnak a megszületését ünnepeljük, aki tanításával elhozta számunkra ezt az ismeretet, aki életével és tanításával példát állított elénk. Ez a színtiszta karácsonyi örömüzenet, amit nem árnyékolhat be semmiféle halálfélelem, semmiféle bűntudat, semmiféle lelkiismeret-furdalás. Karácsonykor a színtiszta szeretet születik újjá, nem véletlenül az év azon napján, amikor a téli napforduló után a fényt, a világosságot jelképező Nap hatalma újra elkezd erősödni, és elkezdi visszaszorítani a világra nehezedő sötétséget. Ezt a világosságot pedig már semmilyen sötétség nem tudja visszatartani, vagy elfedni. Az újjászületett fény december 24-én megújulva beragyogja az egész teremtett világot.

Az alapgondolatként felolvasott bibliai vers János evangéliumának első soraiból való. Egy himnusz-szerű szövegben hangzik el, amely Jézus világra jöttét és színre lépését ünnepli. Mondhatjuk úgy is, hogy ezek a sorok a János evangélista szerinti születéstörténetet mondják el. Ebben a Prológusnak nevezett, evangéliumot bevezető szövegben nem olvasunk sem angyalokról, sem pásztorokról, sem szent családról. Hagyományos jelképek nélkül bár, de a gondolat középpontjában Jézus személye áll. Ebben a jánosi evangéliumrészben a hagyományos karácsonyi jelképek nélkül keressük Jézus világrajöttének örömüzenetét.

Az evangélista a kezdetet dicsérő részben egyetlen egy fogalmat helyez a tanítás középpontjába: az Igét, ami testté lett ebben a földi létben. Jézus személyét dicséri, akit a sötétségben ragyogó fénnyel azonosít. Az alapgondolat szerint ezt a fényt *„a sötétség nem fogadta be"*, vagy egy másik fordítás szerint pedig ezt a fényt *„a sötétség nem kerítette hatalmába"*. A teológia mint minden tudományág feltételezi, hogy a világot egyetlen törvényszerűséggel meg lehet fogalmazni. Ezen törvényszerűség leírásához az eredeti görög szöveg a Logosz kifejezést használja, amit a magyar bibliafordítás az Ige kifejezéssel ad vissza. A Logosz az evangéliumok születésének idejében egy közismert és használatos fogalom volt, amit magyarul úgy is fordíthatnánk, hogy a *világ rendező elve*. A Logosz a filozófiában és a teológiában olyan elemi fogalom, mint például a zeneművészetben a hangjegy, vagy a matematikában a számjegy. Így láttatja tehát János evangélista Jézust: a világ rendező elvének. Benne látta megtestesülni a világrendező szeretet törvényét. Karácsonykor ez a rend válik újra és újra láthatóvá.

Nézzünk körül Testvéreim, és lássuk meg, hogy ilyenkor helyére kerülnek a dolgok. Fedezzük fel, hogy ezen evangéliumi bölcsesség közelségében tisztábban látszik az életünkben a rendezetlenség! Ilyenkor, amikor karácsony hangulata megérinti a lelkünket, könnyebben felszínre törnek a mélyből a rég elhanyagolt érzések, melyek a családtagokat szorosan egymáshoz kötik. Ha karácsony fénye betölti az otthonunkat és a lelkünket, egyértelműen megfogalmazható, hogy kik a szeretteink, és kik azok, akikkel az életünk maradéktalanul összefonódik.

Hiszem ugyanakkor, hogy a nagy szeretetből fakadó rendező elv mentén, vagyis a szeretet újjászületésének idején válik nyilvánvalóvá az is, hogy hol a helyünk a társadalomban, és hogy mennyire vagyunk képesek a felebarát iránti szeretet megélésére. Ha szétnézünk, láthatjuk, hogy ilyenkor kicsit többet foglalkoztatja a világot az irgalmasság, az alamizsnálkodás, a szeretetszolgálat. Ilyenkor helyére kerülnek a dolgok, mert az a természetes, ha odafigyelünk a rászorulókra, a szenvedőkre, a nélkülözőkre. Az a természetes, ha észrevesszük a szeretetlenségben sínylődőt, az elmagányosodottat, a szenvedélybeteget. A jászolbölcső közelében egyértelműbbé válik emberi mivoltunk esendősége és mulandósága, mert még a csillagok állása is arra ösztönöz, hogy jobbak legyünk, vagy ahogy János evangélista fogalmaz: a világosság a sötétségben fénylik, mert ezt a fényt a sötétség nem kerítette hatalmába.

A betlehemi bölcső közelségében nincs helye zsarnokszerű istenképnek, vagy hamis hittel táplált félelemnek. Innen távol maradnak a vérengző heródesek, a hatalmukat fitogtató pilátusok, a hivatali széküket féltő főpapok. Itt nincsen más, csak a szent szülepár, akik drága kisdedük álmainál őrködnek, és remélnek szebb holnapot, mert a világosságnak, a fénynek, a szeretetnek évről évre újjá

kell születni, hogy a dolgok újra és újra a helyükre kerüljenek. A gondjai és bajai között vergődő ember lelkét időnként meg kell érintenie a szeretet újjászületésének evangéliuma, ezt üzeni idén is a karácsony.

Kislányom karácsonyi szereplésre készülve a következő kis köszöntőt tanította nekem a napokban: *Mikor szent karácsony angyalai szállnak, / Öröm a vendége minden igaz háznak! / Eltörpül ilyenkor a lárma, az árnyék, / Megszépül a szívben minden igaz szándék! / Békés Boldog Karácsonyt kívánok!*

Azt hiszem, ennél szebben és tisztábban nehezen lehet elmondani, hogy karácsonykor mire van szüksége az ünneplő léleknek. Engedjük hát, hogy a létezés alapeleme, a szeretet testet öltsön bennünk idén is, vagy mondjuk hagyományos jelképekkel és ünnepi szavakkal ugyanezt: engedjük, hogy a betlehemi kisded idén is újjászülessen megfáradt és szeretetre éhes lelkünkben.

Ámen.

Jakabházi Béla Botond

Karácsonyi jel

„Pásztorok tanyáztak a vidéken kint a szabad ég alatt, és éjnek idején őrizték nyájukat. Egyszerre csak ott állt előttük az Úr angyala, és beragyogta őket az Úr dicsősége. Nagyon megijedtek. De az angyal így szólt hozzájuk: „Ne féljetek! Íme, nagy örömet adok tudtul nektek és az lesz majd az egész népnek. Ma megszületett a Megváltó nektek, Krisztus, az Úr, Dávid városában. Ez lesz a jel: Találtok egy jászolba fektetett, bepólyált gyermeket."

(Lk 2,8–12)

Kedves Testvéreim!

A karácsonyi ünnep legszebb emberi vágyaink gyűjtőfogalmaként a bennünk rejlő isteni lényeg újrafelfedezésének alkalma. Ha ez hiányozna életünkből, nehezen találnánk vissza életünk forrásához, ahhoz, amit/akit – jobb híján – Istennek nevezünk. Milyen más alkalom tudna emlékeztetni ilyen hatalmas erővel, szinte ellenállhatatlanul arra, hogy életünk, úgy ahogy az van, már most teljesen Isten kezében van?!

A mostani korban a karácsonyt megelőző adventben annyi minden van, ami megnehezíti a karácsonyi ünneplésünket. Annyi minden van, ami látszólag karácsonyról szól, de lényegében eltereli a figyelmet az örömüzenetről. Ezenkívül pedig ez az időszak a nosztalgia és az emlékezés alkalma is. Ilyenkor elevenítjük fel azokat a régi éveket, amikor varázslatos volt a karácsony, amikor vártuk az Angyalt, amikor olyan mesebeli volt az ünnepi ragyogás, ahogy gyerekszemünket a hatalmas, fényárban tündöklő karácsonyfára emeltük, s igyekeztünk megérteni József és Mária történetét. Valahol még érezzük is azt a gyermekkorunkból visszatérő emléket, szeretteink közelségét, édesapánk, édesanyánk, nagyszüleink szeretetét és mosolyát. Karácsonykor ezért is hálásak vagyunk: olyasmiben volt részünk, ami egy életre bearanyozta életünket.

Felnőtt fejjel tudjuk, hogy mindennek megvan a maga ideje, s hogy most már többre van szükségünk, mint amit a gyermekkori karácsonyok jelentettek. Megérteni azt, hogy karácsony nem csak egy egyszerű születésnap, nem csupán

emlékezés, nem csak nosztalgia. Még annál is többről szól, mint amit a karácsonyi énekekből vagy kolindákból hallunk: hogy ilyenkor, a szeretet ünnepén jobbaknak kell lennünk. Erről is szól karácsony, de az ünnep lényege nem ez.

A karácsonyi örömüzenetet a pásztorok hallják meg először, azok az emberek, akik másnak a vagyonát vigyázzák. Akik tudják, hogy egy pillanatra sem engedhetik meg maguknak, hogy ne legyenek éberek. Állandó készenlétben kell lenniük, mai szóhasználattal: állandó stresszben. Mégis ők azok, akik először hallják az örömüzenetet. A Szentírásban a legtöbbször, amikor megjelenik az angyal, az Úr küldötte, nem úgy jelenik meg, mint a karácsonyfákra akasztott bájos kis angyalkák, hanem félelmetes teremtésként. Az emberek, akik előtt megjelenik, megrettennek és félnek. Az első kijelentés, amit az angyalnak el kell mondani az, hogy, hogy ne féljenek. Mert az akkori és a mai ember is gyakorta egy olyan istenképet hordoz magában, amely arról szól, hogy Isten szigorú, mindent számonkérő, kegyetlenül és könyörtelenül elszámoltató, mindentudó „Könyvelő", aki elől nincs menekvés. Ezért, amikor a küldötte megjelenik, az emberek kétségbe esnek: valami nagyon rosszra számíthatnak. Ezért rettegnek a pásztorok is, ezért mondja az angyal, hogy ne féljenek, mert örömüzenetet hirdet.

Az örömüzenet egyik része az üzenet formája, ahogy történik a híradás: Isten nem kegyetlen, és megtorló hatalom, hanem gyöngéden megbocsátó, szerető Atya, aki mindig lehetőséget ad az új kezdetekre. Aki sosincs távol. Ő az, aki az első lépést teszi az ember felé. Nem szeszélyes istenség, a törvény és az erkölcs őre, hatalmas és megszégyenítő; mindezeket az emberek teszik egymással és magukkal. Isten türelmes, és kezdeményező, hívó, aki lehetőségeket kínál fel, melyeket megragadhatunk. Ennek az Istennek a hírnöke szól a pásztorokhoz. Így érkezik meg az angyal a Betlehem melletti mező fölé, és valami olyasmit mond, ami szinte teljesen háttérbe szorult vagy talán el is felejtődött a kereszténység két évezrede alatt. Azt mondja az angyal, hogy a jel az lesz, hogy találnak a jászolban egy bepólyált csecsemőt. Istállóban születik meg Istennek fia, a Megváltó és Szabadító, az, akitől a zsidók azt remélték, hogy fel fogja szabadítani őket a rómaiak uralom alól. Akihez annyi reményt fűztek az elnyomásban élők, akit sokszor aztán később is királynak tekintenek, hatalmas uralkodónak.

A hatalom szimbólumai a trón, a kard, a jogar. A hatalmas ember hatalmas emberekkel van körülvéve, és hatalmas emberek támogatják. A hatalmas emberek nem istállóban születnek, hanem palotákban, az uralkodók nem szegények, hanem jólétben élnek. Jézus szerény, sőt szerencsétlen körülmények között, istállóban születik meg. Ez a jel, amelyre figyelnünk kell. Ennél tisztább, ennél egyértelműbb jelet nem adhat nekünk a Gondviselő: Jézus születésével valami másra kell figyelni, mint amihez hozzászoktunk. A jel a jászolba fektetett, bepó-

lyált gyermek: a legtörékenyebb és a legdrágább kincs. A leginkább szeretetre éhes és szeretetet, gondoskodást igénylő lény, egy tehetetlen, kiszolgáltatott csecsemő. Ez a jel ennél egyértelműbbé nem válhat, és ebből a jelből kell megértenünk, hogy a Megváltó és általa Isten az emberi életben nem hatalmas királyként, hanem mint törékeny kincs jelenik meg, amire vigyázni kell.

A karácsonyi üzenet központi része valami olyasmi kell legyen, ami, ha nem is változtatja meg az életünket, valami új szempontot vagy támpontot ad nekünk, hogy teljesebb életet éljünk. Szép a karácsonyfa, a csillogás, a gyermekdalok, de az igazi karácsony nem erről szól, hanem arról, hogy Isten jelen van az életünkben, hogy Isten belép ebbe a világba, mégpedig a Te jelenlegi életed által is.

Isten testet ölt nemcsak Betlehemben, egy elnyomott nép fiaként, és nem csak két évezreddel ezelőtt, hanem Benned is. Nincs jobb álruhája a szeretet Istenének, mint a mi problémás és egyáltalán nem tökéletes életünk.

A keresztény vallás az, mely a legteljesebben érteti meg híveivel, hogy Isten jelen van a világban. Nem egy távoli istenségként irányít, hanem mindenben részt vesz, mindenben testet ölt. A kereszténység nagy része mégis úgy tekint Jézus születésére, hogy azt az emberi történelemben egyszer bekövetkező isteni megtestesülésnek tartja, hogy Isten kizárólag az ő „egyszülött fiában" lett testté, vált láthatóvá és megfoghatóvá. De ha a jel a törékeny, bepólyált gyermek, akkor figyelmünket a mindenható és elérhetetlen istenség helyett a magát sérthetővé, törékennyé, emberi gondoskodást igénylő, alázatos Istenre kell fordítanunk, aki mindig kijelenti magát.

Érezd meg magadban a törékenységet, a sérthetőséget! Érezd meg, hogy nem kőből van a szíved, hogy esendő ember vagy, aki hordozza magában a szentséget.

A kereszténység legnagyobb ajándékát, amit a világnak adott, még a keresztények sem hiszik el teljesen. Nevezetesen azt az örömüzenetet, hogy Isten megtestesült az emberben – így lett Jézusból Krisztus –, és hogy az örömüzenet úgy teljes, ha megértjük, hogy nemcsak Jézusban testesült meg az istenség, hanem bennem, benned és azokban is, akikre haragszol, akiket kizárnál az életedből. És persze azokban is, akiket nagyon szeretsz. Mindenkiben. Nemcsak Jézus a Krisztus, Te is az vagy. Isten annyira kézzelfogható, amennyire Te saját magadat meg tudod ragadni.

Karácsony benned kell megtörténjen. A karácsonyi örömüzenet nemcsak Istentől való elszakítottságunk gyógyítása és egyéni megváltás, hanem a jutalom és szégyen rendszerére épített társadalmunk új alapokra való helyezésének híresztelője is. Engedd be szívedbe a szegényeket, fordulj azok felé, akiket nem tartasz sokra, légy könyörületes a szenvedőkkel. Érezz együtt a világgal, szenvedj, és örülj, éld meg magadban a törékenységet. Keresd, mint a pásztorok, a jelt. Mert

megszületik a Megváltó, megtestesül Benned is, akkor is amikor a legkevésbé számítanál rá, mint egykor a pásztoroknak, valamikor régen, Betlehemben.

Ámen.

KÖNYVSZEMLE

Walter Brueggemann: *Az Ószövetség teológiája. Tanúságtétel, vita, pártfogás.* Fordította Tunyogi Lehel. Kolozsvár, 2012, Exit Kiadó. 948 p.

A magyar biblikus irodalom számára újabb mérföldkő-jelentőségű eseményként üdvözölhetjük Brueggemann *Az Ószövetség teológiája* című opusát, amelynek magyar fordítása az idén jelent meg, bő évtizedre a Gerhard von Rad eredetileg a század közepén írott, hasonló című munkájának fordítása után.

Brueggemann az United Church of Christ lelkipásztora, amely felekezet liberális nyitottságával az Unitárius Univerzalisták egyik legközelebbi amerikai rokona. A Columbiai Teológiai Szeminárium (Decatur, GA) nyugalmazott ószövetségi professzoraként több mint félszáz könyv és több száz tanulmány szerzője, ugyanakkor egyike a mai Amerika legkeresettebb teológus előadóinak és legmeghatározóbb homiletikai iránymutatóinak.

A könyv közel ezer oldalával igazi kincsesbánya. Legfőbb értékét sajátos retorikája képviseli, amely úgy akar egyszerre a keresztényekhez és nemkeresztényekhez szólni, hogy beszédmódjában kerüli a hagyományos keresztény és főként biblikus teológia alapterminológiájának használatát. Új nyelvezete által saját hangján engedi érvényesülni az Ószövetséget, oly módon, hogy érzékelhető legyen annak sajtosan ókori és zsidó jellege, eközben mégis rádöbbentse az olvasót annak a mai, plurális, sok poszt előtaggal jellemezhető, élethelyzetben való érvényességére.

Mint jellegzetesen mai tudományos alkotás, a könyv terjedelmes kutatástörténeti és módszertani elemzéssel indít. Először a reformáció korától tekinti át a bibliatudomány fejlődését a történetkritika elemzésén át, majd részletesen bírálja „az alkotás periódusának" két legmeghatározóbb tudósát, Eichrodt-ot és von Radot. Az újabb értelmezési módozatok számbavétele után rátér a „posztmodern értelmezési helyzet" feltárására, hogy azon belül megérvelhesse a saját nyelvezet szükségességét. Miközben mindkét irányban elismerő, mégis elhatárolódik mind a liberális teológia történetkritikára épített „ártatlan bizonyosságától" (előfeltételezett objektivitásától), amely könnyen vált hegemonikus célok kiszolgálójává, mind az ortodox megközelítésektől, amely a bibliai igazságokat túl könnyedén keverte össze dogmatizmussal, és a Bibliát imádat piedesztáljára emelve sokszor képtelen volt annak a valódi hangját meghallani. Az új értelmezési helyzetben tudatosítani kell a pluralisztikus élethelyze-

tet, amelyben sem a régi konszenzusok nem érvényesülnek, sem valamiféle fellebbviteli bíróság végső kijelentésére nem lehet számítani, ezzel szemben mindig ismerni kell az értelmező saját előfeltételezéseit és érdekeit.

Az új értelmezési helyzet plurális jellege kétféle válaszra kötelez: egyfelől a bibliai szöveg értelmezhetőségének, másfelől a Biblia relevanciájának új lehetőségeire a megváltozott helyzetben. Brueggemann nem tartozik azok közé, akik ennek az „új intellektuális helyzetnek" a bizonytalanságától és kihívásaitól megriadnak, épp ellenkezőleg. Meggyőződése, hogy az Ószövetség maga is plurális jellegű irodalmat képvisel, és annak polifonikus hangzását felismerni és mögötte az Istenről való tanúságtételt a maga összetettségében megragadni épp a mai plurális helyzetből könnyebb. Mert igaz ugyan, hogy „az ószövetségi teológia legfontosabb tárgya Isten", de „az Ószövetség soha nem (és nem is szándékozik) Istennek egy koherens és átfogó bemutatását biztosítani" (157), így bár az ószövetségi teológia közvetlen tárgya Isten, a tulajdonképpeni tárgya mégis az Istenről való beszéd, azaz retorikai. Bibliai összefüggésben nézve nincs Istenről közvetlen tudásunk, hanem egy szövegünk van, sokféle vallomással és tapasztalattal. Ennek kapcsán fogalmazza meg Brueggemann a legtöbbet vitatott tételét, amelyet azonban a saját érvelésének összefüggéséből nem szabad kiragadni: „Ki fogok tartani amellett, amilyen következetesen csak tudok, hogy az Ószövetség teológiájának Istene, mint olyan, ennek a szövegnek a retorikai vállalkozásában, vele és az alatt él, és sehol máshol és nem másképpen". (95)

Együtt látva a minden igazság relativizálódásának plurális élethelyzetét a mai értelmezési oldalon, és a bibliai szöveg polifonikus retorikai jellegét, amely tanúságtételek színes kavalkádján keresztül szól a „nagyon szokatlan és előzmény nélküli" Istenről a Biblia oldalán, akkor könnyen belátható, hogy Brueggemann miért választja könyve központi metaforájává a törvényszéket, mely metafora nem idegen az Ószövetség világától. A per-metafora néhány nagyon lényeges üzenettel bír. Egyfelől azzal, hogy a „bíróságnak" nincs közvetlen hozzáférése az eseményhez, az „igazsághoz". Másfelől, hogy a tanúságtétel képezi azt az alapot, amely alapján el lehet jutni ahhoz, ami való(ságos), tehát „a tanúságtétel *eredetleges*: előidézi, hogy a tárgyalóteremben olyasmi legyen, ami nem létezett eddig a kijelentésig". Harmadszor, hogy a tanúságtevő maga választhatja meg az elbeszélése módját, szavait és képeit. Negyedszer, hogy ebben a folyamatban teológiailag tekintve „a tanúságtétel revelációvá válik". És itt Brueggemann egy nagyon fontos álláspontot szólaltat meg: „Itt érintjük a Szentírás tekintélyének a problematikáját, amely általában az ihlet és kinyilatkoztatás skolasztikus kategóriáiban

kerül megfogalmazásra. Egyszerűbb és hasznosabb, azt hiszem, elismerni, hogy amikor a Bibliában való kifejezés úgy van véve, mint szavahihető, az emberi tanúságtétel revelációvá emelkedik, amely Isten igazi valóságát fedi fel. Ily módon az Ószövetség nagy része, az, amelyet von Rad »felelet« címszó alatt sorolt be, kimondottan emberi megnyilatkozás." (163)

A metafora-per lehetőséget kínál, hogy Brueggemann az Istenről szóló ószövetségi tanúskodásokat négy csoportba sorolva „hallgassa ki". Először, mintegy kétszáz oldalon, Izrael alapvető tanúságtételét vizsgálja négy kifejezési formában: az igei mondatok, a sajátos jelzők, az állandóság metaforái, majd a teljes kifejezési formák szintjén. Ezek által kijelöli a legfontosabb állításokat Jahveról, amelyek egyben a leginkább emlékeztetnek más témában írt könyvek állításaira, még ha újszerű is itt a szerkezet. A rész külön érdeme a teremtés témájának kibontása, amely a legtöbb korábbi szerzőnél igazságtalanul háttérben maradt (később még bővebben). A fejezet ugyanakkor az állításokban rejlő belső feszültségre, ellentmondásokra is kitekint (pl. szuverenitás és könyörület, szuverenitás és lojalitás feszültsége), amellyel lényegében meg is történik Izrael ellentanúságtételének a megidézése. Ha van a könyvnek olyan fejezete, amely leginkább újszerű, vagy még inkább szókimonó az ószövetségi teológiai szakirodalomban, akkor ez a fejezet az. Míg az alapvető tanúságtételek Isten világ fölötti, de a történelemben megnyilvánult tapasztalatáról beszélnek, addig az ellen-tanúságtételek a mindennapi élet negatív tapasztalati valóságai oldaláról kérdeznek a „meddig?", a „miért?", a „hol?" és a „van-e?" kérdések mentén. A fejezet Jahve rejtettségét, titokzatosságát (kétértelműségét) és negativitását vizsgálja. A két nagy tanúságtétel közti feszültséget nem lehet és nem szabad feloldani, mondja a szerző, mert „a kettő közötti feszültség az Ószövetség hitének valódi jellegéhez és szubsztanciájához tartozik […] bármelyik tanúságtételi módot választani a másik semmibevevése által, véleményem szerint, nemcsak a tanúságtétel-korpusz megcsalását, hanem az e hitet meghatározó dialektikus, rugalmas, vitatkozó jelleg félreértését is jelenti." (497)

A tanúságtételek sora itt mégsem ér véget. Mert mindig vannak, akik kéretlenül, többlet-tanúságtételt szolgáltatnak, elsősorban a tárgyhoz közvetetten kapcsolódó közlésekkel. Izrael ezt több okból is szívesen, szabadságérzetéből fakadóan teszi. Ez a fejezet alapvetően a kölcsönös kapcsolatban levőségben (hagyományosan szövetségben) megragadható Jahveról szól, aki maga is folyamatosan változik a „társak" hatása alatt. A fejezet ebben a kölcsönös társi viszonyban először Izráel szerepét vizsgálja, majd az emberi személyét, aztán a népekét, végül a teremtését. Itt Brueggemann először

javasol egy egységes sémát, amely szerinte a Javheval való mindenik társi viszonyban alkalmazható, és amely a társaknak egy drámai mozgalmasságot ad: először egy teremtési mozzanat, aztán egy bukás, végül egy új kezdetre való helyreállítás. Mindez egy olyan metanarratívát képez, amelyben „a valóság gyökerénél egy *korlátlan nagylelkűség* található, amelynek célja egy extravagáns bőség". (681) Ez éles ellentétben áll mind a felvilágosodási liberalizmus kétségbeesésével, mind a hagyományos kereszténység szokványos berekesztő állításaival szemben.

A negyedik tanúságtevő fejezet Jahve jelenlétének közvetítési formáiról beszél, azaz a megtestesült tanúságtételről. Öt ilyent vizsgál, úgymint Tóra, királyság, prófétaság, kultusz és bölcsesség: „csak ezen fenntartott, Jahve különösségére összpontosított közvetítések miatt van »ott« Izráelben. Ezen fenntartott közvetítések nélkül Javhe, aki annyira különös és lobbanékony, annyira csodálatos és félelmetes, eltűnne Izráel és a világ életéből." (699) A könyv itt éri el egyik nagy mélységét, amikor a közvetítés összefüggésében a mindennapi életvitel kultikus jellegét bontja ki, amely megközelítés (kultusz) szintén jelentős többlet a korábbi protestáns (történetkritikai) fejtegetésekhez képest.

A kötetet az ószövetségi teológia művelésének és a megváltozott élethelyzetű keresztény közösségekre néző kilátásokat fontolgató tanulmánysort tartalmazó fejezet zárja.

Meggyőződésem, hogy a fordítás által elérhetővé vált kötet magyar nyelvterületen is meghatározó jelentőségű lesz. Köszönet érte, mindenekelőtt, a fordítónak, Tunyogi Lehel református lelkésznek, a megjelenést támogató EXIT Kiadónak, valamint az elegáns, minőségi terméket előállító IDEA és GLORIA nyomdának.

Dr. Czire Szabolcs

Hibaigazítás

Előző lapszámunk (2012/3, 276.) Műhely rovatában megjelent írás lábjegyzetébe hiba csúszott. A lábjegyzet második sora helyesen: „2011-ben Mikó Imre születésének centenáriumát ünnepeltük…"

ABSTRACTS

Miklós Latzkovits – Zorán Mándity: *On József Pákei's Album Amicorum*

The paper focuses on the last phase of József Pákei's peregrination carried out between 1781 and 1785, when he concluded his studies in Vienna with a trip around Germany. The investigation relies on a previously unexplored source, which is by its very nature the best possible document for reconstructing the network of contacts he developed. This is Pákei's *album amicorum*, which contains the first entries from Prague, dated March 1784, and which was later used by its owner primarily during the time of his peregrination. This paper makes an attempt at comparing the entries with the peregrination letters already reviewed by Kelemen Gál, particularly in relation to the contacts made by Pákei in Göttingen, and the encounter between him and Johann Bernhard Basedow, as well as Johann Nepomuk Bartholotti.

Keywords: Album Amicorum, József Pákei, peregrination

Pál Ács: *Holbein's "Dead Christ" in Basel and the Radical Reformation*

When one talks about Hans Holbein's (the younger) "Dead Christ," painted in 1521–22, it must involve the interpretation that Fyodor Dostoyevsky gave in his novel *The Idiot*: 'Supposing that the disciples […] saw this tortured body […] how could they have gazed upon the dreadful sight and yet have believed that He would rise again?' The message of the painting was researched in the light of four great schools of thought but neither medieval piety, nor Renaissance and Reformation not early modernism could offer a perfectly precise tool for the understanding of the picture. That is why I would like to examine Holbein's painting from a point of view that has not yet been used. I call this point of view "Radical Reformation," even though I am fully aware of the fact that the spiritual-religious movements mentioned under this name were only forming at the time of the painting of the picture. Their radical views were not expressed in the revolutionary transformation of the world but in urging the inner rebirth of man. Their ideas were very close to that of Erasmus – consequently advocating spiritual Reformation – who may justly be called "radical" in this sense. Holbein, Erasmus's

portrait painter, belonged to this intellectual group. We have no reason to suppose that Holbein's painting contributed in any way to the Christological debate of the time. But by emphasizing the real death and true Resurrection of Christ, known as a human being, with such enormous artistic force, he got close to the most important message of radical Reformation, rejecting the dogma of the Holy Trinity: namely the denial of Christ being divine, only recognizing his human nature. We might thus rightly suppose that "Dead Christ" also captures the most important traits of the spiritualism of Radical Reformation.

Keywords: Dead Christ, Holbein picture, Radical Reformation, spiritualism

Dr. Sándor Selinger: ***GIS-based History-Reconstruction and Database Structure of the Transylvanian Unitarian Church***

Geographic Information System (GIS) is a system designed to capture, store, manipulate, analyze, manage, and present all types of geographical data. This paper deals with the part of GIS which supports the historical reconstruction of the Transylvanian Unitarian Church. Our goal is to outline the historical values of the Transylvanian Unitarian Church, to shed light on the important events that shaped its history, to analyze the spatial unfolding of its changes. The sophisticated GIS environments have the potential of analyzing the data from different sources as well as representing the results. In order to show the capabilities of the geoinformatical methods, the paper discusses the historical ambit of Unitarian districts within Transylvania.

Keywords: geographical information system, GIS, geoinformatical, historical reconstruction, Transylvanian Unitarian Church

Halottunk

Bartha Alpár unitárius lelkész életének 53. évében, hittel és türelemmel viselt hosszú betegség nyomán, 2012. október 3-án elhunyt. 1959. november 4-én született Torockón, ötgyermekes családban. Középiskolai tanulmányait 1977-ben fejezte be Déván. Teológiai tanulmányait a kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet Unitárius Karán végezte 1981–1985 között. Lelkészi szolgálatát 1985-ben kezdte az udvarhelyszéki Gyepesen, 1993-tól 1998-ig Szentegyházán folytatta, majd haláláig Fiatfalván szolgált. 1988-ban kötött házasságot, amit a teremtő Isten két fiúgyermekkel áldott meg.

Lelkészi hivatását alázatosan és odaadóan gyakorolta, Isten és ember, egyházunk és nemzetünk szolgálatában. A maroknyi gyepesi gyülekezetben irányításával felújították a templomot, és szeretetotthont alakítottak ki. Nevéhez fűződik a szentegyházi gyülekezet megalapítása, a templomként és lelkészi lakásként szolgáló épület megvásárlása. A fiatfalvi egyházközség tanácstermének kialakítása és a vendégház építése is az ő megvalósítása. Mindhárom szolgálati helyén élénk gyülekezeti életet szervezett – vasárnapi iskolai és ifjúsági egyleti tevékenységekkel, valamint az időseknek szervezett közösségi programokkal.

Az egyháztársadalmi szervezetek működésében tevékeny szerepet töltött be. Az Országos Dávid Ferenc Ifjúsági Egyletnek 1996–1998 között elnöke volt, a Gondviselés Segélyszervezetnek megalakulása óta elnökségi tagja, az Unitárius Lelkészek Országos Szövetségének pedig 2009-től pénztárosa. A székelykeresztúri Berde Mózes Unitárius Gimnáziumnak 1999–2001 között vallástanára volt, ugyanakkor elkötelezett szellemi és anyagi támogatója.

Október 6-án a torockói templomból kísérték utolsó útjára, és helyezték végső nyugalomra a helyi temetőben. A temetési szertartást Szász Ferenc brassói lelkész végezte, az ODFIE, a Gondviselés Segélyszervezet és az ULOSZ nevében Szabó László lelkész méltatta, az évfolyamtársak nevében Kovács István közügyigazgató búcsúztatta. A sírnál Bálint Benczédi Ferenc püspök mondott beszédet. Emléke legyen áldott!

Studii

Miklós Latzkovits – Zorán Mándity
József Pákei: „album amicorum” 315

Pál Ács
Holbein: „Trupul mort al lui Hristos în mormânt” și reforma radicală 325

Sándor Selinger
O reconstrucție istorică a evenimentelor și structura bazei de date la protopopiatele unitariene din Transilvania, pe baza sistemului geografic informatic 335

Atelier

Gizella Nagy
Toast cu pocalul lui Mózes Berde la masa festivă a Consistorului Suprem din 2012 343

Gyula Péterffy
Muzica bisericească unitariană. 346

Amvon – Masa Domnului – Liturghii

József Kászoni
Pământul făgăduinței 358

Sándor Lakatos
Crăciunul, vestea minunată a nașterii lui Iisus. 363

Béla Botond Jakabházi
Semnul Crăciunului 370

Recenzii

Walter Brueggemann: *Teologia Vechiului Testament. Mărturie, dezbatere, părtinire.* Traducător: Lehel Tunyogi (Dr. Czire Szabolcs) 374

Rezumate 378

Anunț de deces 380

Fondat în 1861. Publicat de Biserica Unitariană din Transilvania. Apare trimestrial.

Redactor şef: **dr. Sándor Kovács**
Redactor: **Róbert Zoltán Bálint**
Îngrijirea textelor/corectură: **Miklós Kürti**
Tehnoredactor: **Péter Virág**
Colectivul de redacție: **dr. Mihály Balázs, dr. Juliane Brandt, dr. Szabolcs Czire**, **Botond Koppándi**, **Lehel Molnár B.**, **dr. Ildikó Horn, dr. Elek Rezi**

Adresa redacției: B-dul 21 Decembrie 1989, nr. 9, 400105 Cluj-Napoca, Romania
Tel: +40 264 593236, +40 364 405557; fax: +40 264 595927; e-mail: keresztenymagveto@unitarius.org
Tipărit în Tipografia GLORIA, Cluj. ISSN 1222-8370.

Studies

Miklós Latzkovits – Zorán Mándity
On József Pákei's *Album Amicorum* 315

Pál Ács
Holbein's "Dead Christ" in Basel and the Radical Reformation 325

Dr. Sándor Selinger
GIS-based History-Reconstruction and Database Structure of the
Transylvanian Unitarian Church 335

Workshop

Gizella Nagy
Toast with the Berde-cup 343

Gyula Péterffy
Unitarian Church Music 346

Sermons

József Kászoni
The Promised Land 358

Sándor Lakatos
Christmas, the Good News of Jesus' Birth 363

Béla Botond Jakabházi
The Sign of Christmas 370

Book Reviews

Walter Brueggemann: *Theology Of The Old Testament: Testimony, Dispute, Advocacy.* Translator: Lehel Tunyogi (Dr. Czire Szabolcs) 374

Abstracts 378

Obituary. 380

Year of Foundation: 1861. Edited by Unitarian Church. Appears quarterly.

Editor in Chief: **dr. Sándor Kovács**
Editor: **Róbert Zoltán Bálint**
Copyreader: **Miklós Kürti**
Layout: **Péter Virág**
Members of the Editorial Board: **dr. Mihály Balázs, dr. Juliane Brandt, dr. Szabolcs Czire**, **Botond Koppándi**, **Lehel Molnár B.**, **dr. Ildikó Horn, dr. Elek Rezi**

Editorial Office: B-dul 21 Decembrie 1989, nr. 9, 400105 Cluj-Napoca, Romania
Tel: +40 264 593236, +40 364 405557; fax: +40 264 595927; e-mail: keresztenymagveto@unitarius.org
Printed in the GLORIA Printing House. ISSN 1222-8370.